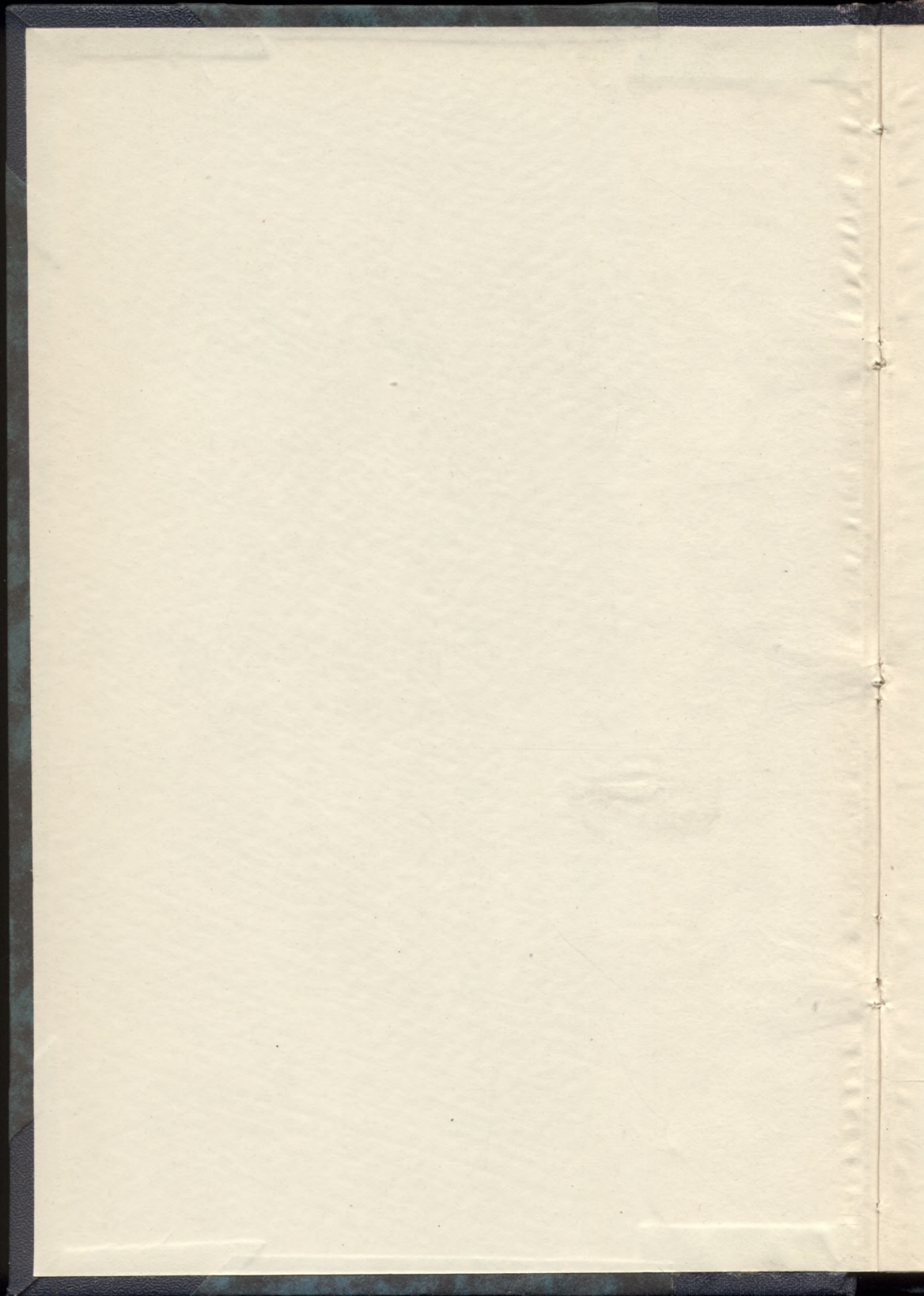

13688

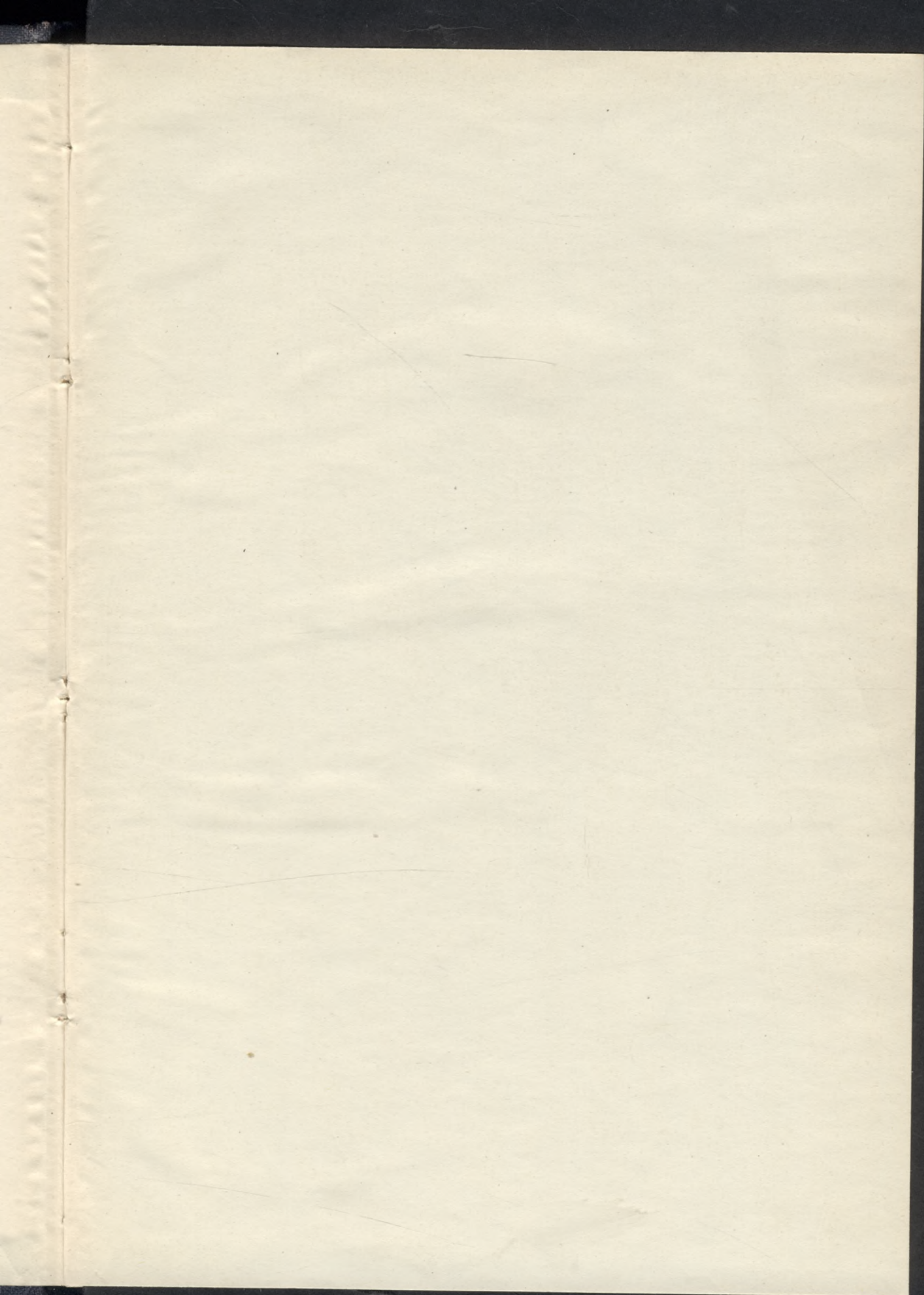
Misztolai jogakadémia tudományos előterjesztésének 12. sz. 19

N.M.

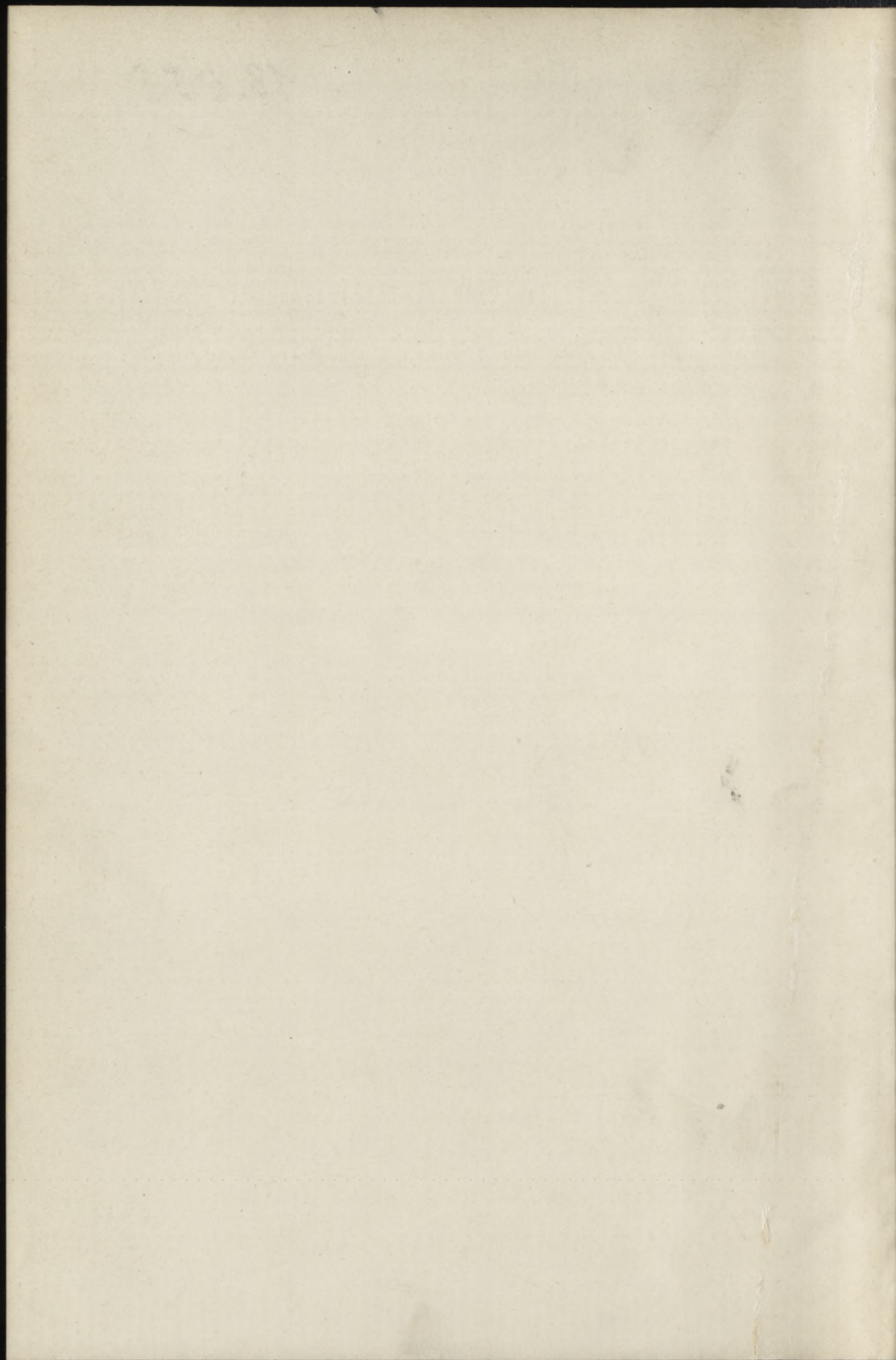

13688

13.688

Miskolci ev. jogakadémia tudományos értekezéseinek tára
19. szám

Magyarország városi és vidéki népessége

Írta:

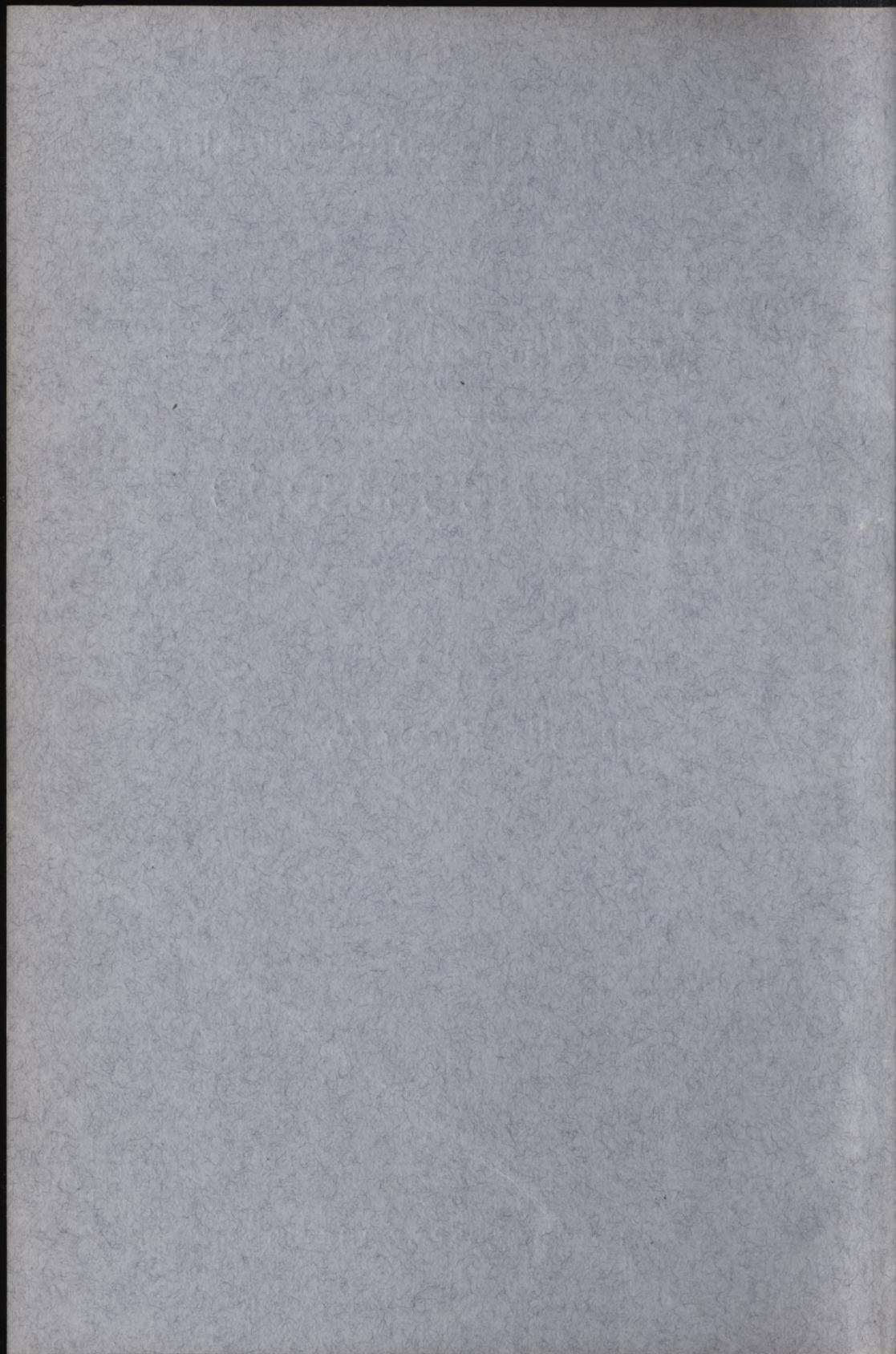
Schneller Károly dr.

Pécs, 1925

Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája

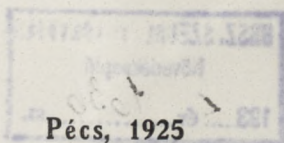
Miskolci ev. jogakadémia tudományos értekezéseinek tára
19. szám

Magyarország városi és vidéki népessége

Irta:

Schneller Károly dr.

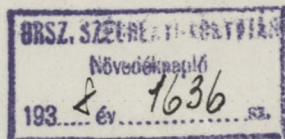
Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája

Különlenyomat a miskolci ev. jogakadémia
Berzeviczy Emlékkönyvéből

13.600/19

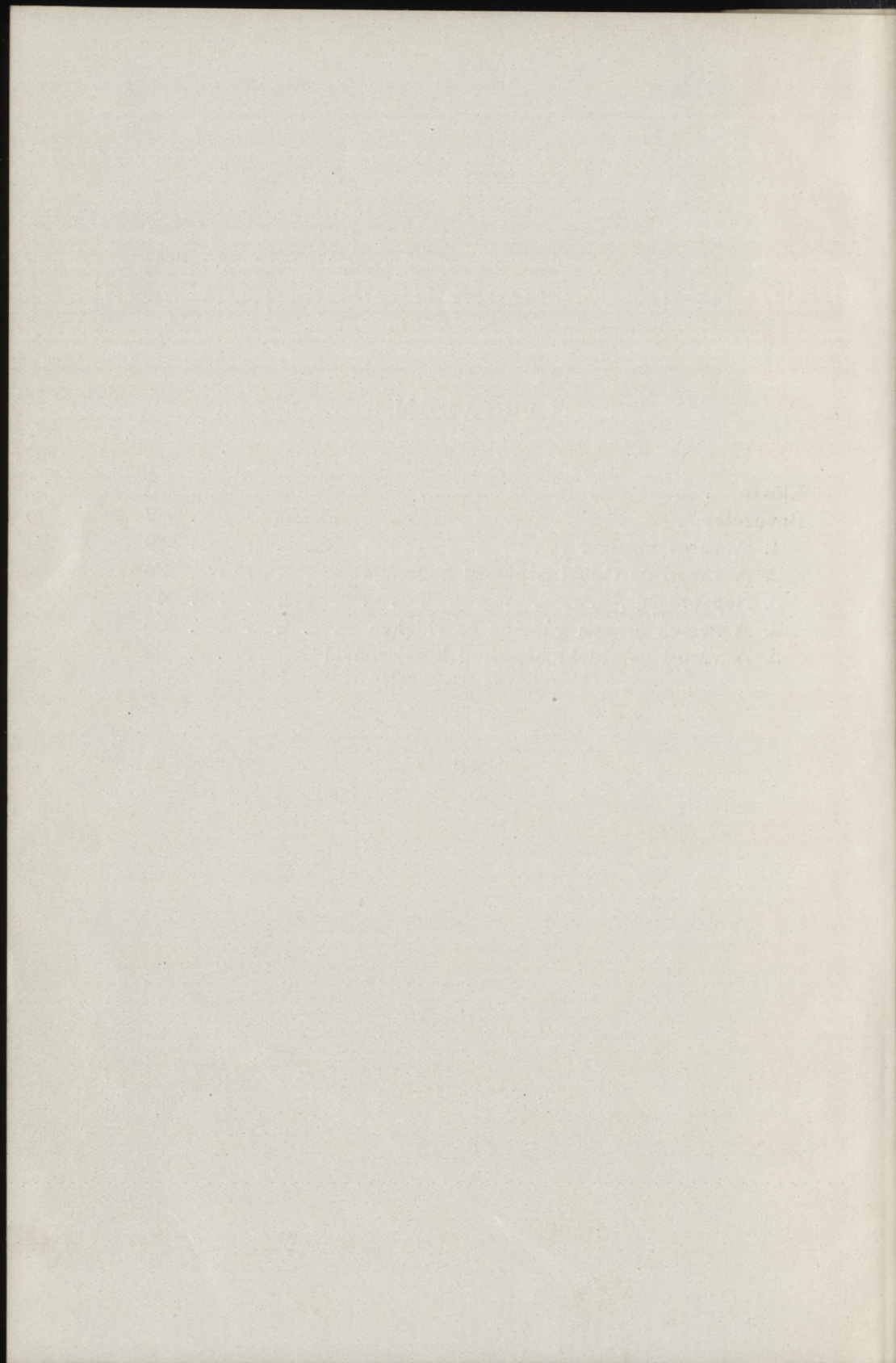

TARTALOM.

	Lap
Előszó	5
Bevezetés	7
1. A város fogalma	9
2. A városi és vidéki népesség nagysága	26
3. Népsűrűség	49
4. A nemek aránya városon és vidéken	65
5. A városi és vidéki népesség korviszonyai	92

ELŐSZÓ.

1918-ban írtam ezt a munkát, amellyel elnyertem volt a Magyar Tudományos Akadémia Körösy pályadíját. A könyvkiadás elé meredő nagy nehézségek megakadályoztak abban, hogy munkámat előbb megjelentessem. Most is — egyelőre — csak egy része lát napvilágot. A Magyarország integritását egy időre megszüntető események miatt le kellett mondanom arról, hogy az integer hazára vonatkozó munkát újabb adatokkal egészítsem ki. A pályamunka eredeti szövegét helyenként módosítottam, figyelembe véve egyfelől az akadémiai bírálók, (Vargha—Thirring) másfelől a magántanári képzésem alkalmával véleményes jelentéstétellel megbízott egyetemi kari bírálók (Laky—Erekly) megjegyzéseit. Anyagi nehézségek okából kénytelen voltam lemondani a tanulmányomat kiegészítő kartogrammok és diagrammok közzétételéről.

A bírálóknak fáradságos munkájukért ez úton mond hálás köszönetet

A SZERZŐ.

BEVEZETÉS.

A város és falú közt fennálló sokoldalú, nem egyszer ellentétte fokozódó eltérés számos, néha csak nehezen kinyomozható forrásból fakad. De az ellentét szembeszökő, úgy hogy joggal mondhatjuk a várost és a falút a társas élet két szélső pólusának, akár multjukat, szerepkörüket, tradíciójukat, akár a falaik közt lakó emberek lelkét, törekvéseit, ideáljait vesszük zsinórmértékül. Amennyire fontos kérdés, hogy az eltérő világnézetből, illetve ideálokból sarjadzó törekvések közül melyiknek az érvényesülése helyes a közre, melyik egyengeti jobban a társadalmi haladás útjait, éppúgy érdekes feladat azon szálak után kutatni, amelyek a város és vidék közti különbségeket létrehozzák.

A különbségek kutatójának figyelmét nem kerülheti el az a kifejezett különbség, amely a két ellentétes pólus népességének szerkezete, felépítése közt fennáll. E különbségek nagysága és általánossága arra a jogos feltevésre késztet, hogy az okok közt nem hanyagolható el az sem, amely a népességnek — hogy úgy mondjuk — belső, szervezeti eltérésén sarkall. De ha az eltérő összetételű, felépítésű népességet nem vagyunk is hajlandók a sokirányú egyéb eltérés *okának* tekinteni, hanem azt csupán a város-képződést előidéző gazdasági, kulturális, történeti stb. erők *következményének* tekintjük, akkor is érdekes és tudományos feladat a városi és vidéki népességgel *különkülön* foglalkozni, megrogzítva a kettős társadalom-komplexumban rejlő lényeges eltéréseket.

Hogy a különbségeket helyesen értékeljük, jelentőségüket megértsük, szükséges a demográfiai eltérések *okait* is felderíteni.

A demológia elemi kívánalmainak teszünk csak eleget, ha a törvényszerűség-kereső és oknyomozó szempontot figyelmünkre méltatjuk.

Munkánk első részében a két társadalom felépítését, ellentétes szerkezetét vesszük szemügyre. A második részben arra igyekszünk fényt vetíteni, hogy a más-más felépítésű társadalmaknak az életnyilvánulásai mennyiben ütnek el egymástól. Az első rész az *álló*, a második rész a *mozgó* népességet fogja tárgyalni. A két rész voltaképpen alig választható el egymástól, annyira benső összefüggésben állanak egymással. Az eltérő fizikai állapot eltérő életnyilvánulásokat hoz magával és másrészt a népmozgalom eltérő alakulása idézi elő jelentékeny részben azt, hogy különbségek észlelhetők a társadalmak konstrukciójában. E *kölcsönhatást* szorgosan szem előtt kell tartanunk; ha ezt elmulasztanók, éppoly hibásan járnánk el, mintha a biológiát anatómia nélkül és az anatómiát biológia nélkül akarnók megérteni.

A fősúlyt arra fektetjük, hogy a városi és vidéki lakosság *egészét* állítsuk egymással szembe. A részletek terjedelmes vizsgálatától óvakodunk, mert ez sokszor azt eredményezi, hogy a törvényszerűségek színüket veszítik, az alapvető eltérések kontúrjai elhomályosodnak, szóval a fától láthatatlanná lesz az erdő. A túlzástól azonban szintén óvakodni szeretnénk. Ez egyoldalúságra vezethetne. Épp ezért — ismerve a végletek világosságvetítő tulajdonságát — a pregnánsan jellemző szélsőségeket, amelyeknek az okait tipikus voltuknál fogva könnyebben és biztosabban kinyomozhatjuk, beható vizsgálódás alá óhajtjuk venni. Sőt tovább megyünk: ott, ahol helyi viszonyokban rejlő okok hatását kell feltételeznünk, a részletekig lemenő vizsgálódás módszerétől sem riadunk vissza.

Minthogy hazánkról lesz szó, a *nemzetközi* adatoknak szűkebb korlátokat szabunk. Szerepük csak annyi lesz: jelezni, hogy nem képezünk kivételt, hogy — árnyalati eltérésekkel ugyan — egyetemes törvényszerűségek jellemzik a városképződés folyamatát s hogy az ebből a városi és vidéki népesség össze-

tételére és változására származó különbségek máshol is fellelhetők. Tehát törvényerősítő, törvénypecsételő szerepet szánunk a nemzetközi eredményeknek.

Mindenkor *tényeket, okozati összefüggéseket*, esetleg az eddigi tendenciából várható fejleményeket tárgyalunk. A tények ugyan sokszor vetik fel a kérdést: mi a teendő, hogy az ilyen vagy amolyan kedvező vagy kedvezőtlen tények emitt létesüljenek, amott megszűnjenek? Vagyis felmerül a „milyen legyen?” problémája. Erre — ha csak futólag nem — nincs szándékunkban kiterjeszkedni. Megmaradunk a demológiának, mint *tiszta* tudománynak az országutján, tiszteletben tartva azt a határmezsgyét, amely a demológiának, mint alkalmazott tudománynak, népességi politikának a birodalmát jelzi.

1. A város fogalma.

A kapitalisztikus termelés kibontakozása óta Európaszerte észlelhető társadalmi tömegjelenség a népességnek a nagyobb központokba irányuló vándorlása. A nagyobb helységek népessége a népszámlálások aránylag már hosszú sorának tanubizonyossága szerint jóval gyorsabb ütemben szaporodik, mint a kisebb helységeké. Ennek következménye azután, hogy míg a föld csökkenő hozadékképessége által jellemzett mezőgazdasági termelés színhelyét képező falú az össznépesség egyre csökkenő részét zárja magába, addig a tőke növekvő hozadékképességének törvénye által jellemzett nagyipari termelés és forgalom földje: a város lépésről-lépésre tért foglal. A társadalmak urbanizálódnak. Lehetséges, hogy kivételesen ható okok bizonyos időre megszakítják ezt a jellegzetes tendenciát, de — hosszabb időt véve — feltételezhetjük ezen szabályszerűség érvényét a jövőre is, mert a törvényszerűséget létrehozó okok megszűntére csak a kapitalisztikus termelési rendszer megszűntével lehetne számítani. Az okok ugyanis — mint azt *Kenéz* már régen kifejtette — „a gazdaságtársadalmi életnek a tőke és a gépek által okozott átalakulásában rejlenek kapcsolatban a közlekedési eszközök tökéletesítésével és a modern jogfejlődés intézményeivel, amelyek a költözködést fizikailag és jogilag lehetővé tették”.¹⁾ A géptermelés a munka nagyobb fokú meg-

¹⁾ Kenéz Béla: A városok fejlődése és jelentősége. Bp. 1905. 63 és köv. l.

osztását és ezzel a termelés olcsóbbodását éppúgy magával hozta, mint ahogy a nagy mennyiségű tőkékre és gépekre felépített nagyipari termelés tette lehetővé a születési többlet folytán erőteljesen gyarapodó falusi népesség feleslegének megmaradását az ország határain belül. Ahol az elsőrendű javak átalakítására (ipar) fordítható tőke nem elegendő, ahol ezért avagy más okból kifolyólag a városi élet mai legfontosabb előfeltételei hiányoznak vagy legalább is csekélyek: ott az össznépeességet emésztő elvándorlás feltarthatlannak bizonyult volt. (Magyarország, Oroszország, Galicia, Irország, sőt bizonyos fokig Olaszország is.) Minthogy a nagy területen viszonylag kevés egyénnek megélhetést nyújtó mezőgazdasági termelés a gép intenzívebb alkalmazásával a népfölösleget nemcsak, hogy felvenni nem képes, de — az életszínvonal változatlanóságát feltételezve — a gép munkamegtakarító jellege folytán a munkakerők egy részét feleslegessé is teszi s minthogy másfelől a kis területen viszonylag sok egyénnek megélhetést nyújtó ipar fejlődési lehetőségei a mezőgazdaságét túlszárnyalónak bizonyultak: szerfelett fontos kérdés, hogy vajjon egy társadalomban miként alakul az ipar jellegzetes talajául tekinthető városi népesség szemben a falusi népességgel. Ha az ipar-forgalmi jellegű területekre (városok) irányuló népáramlást a jövőre nézve is feltételezzük, (aminthogy a neomalthusianismus gyakorlati törekvéseinek általánossá válása nélkül feltételeznünk is kell) akkor az ipar-forgalmi népesség nagyobb súlyát feltüntető államok kétségtelenül előnyben lesznek azokkal szemben, amelyeknek ipara fejletlenebb, városi népessége csekélyebb. Az előbbiek népfeleslegüket megtarthatják, a kivándorlás vérvesztésétől mentek maradnak s így a népek versenyében — már csak mennyiségre és minőségre intaktabb népességüknél fogva is — nagyobb eséllyel indulhatnak. A nemzeti jövedelem — mondhatnók a Mombert²⁾ által kifejtettek alapján szabályt alkotva — annál nagyobb, minél nagyobb rész jut az összes terményekből a lehetőleg több átalakító folyamaton átment javakra, vagyis a kész-gyártmányokra. Ezeket túlnyomórészt a városi termelés nyújtja.

²⁾ Mombert: Bevölkerungspolitik nach dem Kriege. Tübingen 1916. 30 és köv. l.

Ha tehát a magántulajdonban levő tőkére alapított termelési rendszert helyesnek tartjuk, ekkor úgy a népesedéspolitika, mint a nemzetközi gazdasági és politikai érvényesülés szempontjából szükségesnek kell tartanunk, hogy városi és vidéki népességünk között bizonyos, az európai — s főleg bennünket környező — államok átlagától lényegesen el nem térő arány álljon fenn. Vagyis, hogy erős, fejlődő és felszívásra-képes városi népességünk legyen.

Ez a legfontosabb *gyakorlati* szempont, amely megköveteli, hogy a városi népesség nagyságát, a falaik közt élő népesség sajátos viszonyait pontosan megállapítsuk, feltüntessük.

Mondanunk sem kell, hogy fontos *tudományos* szempontok is szükségessé teszik az elhatárolást a városi és falusi népesség között. Hiszen a miként más-más volt a város és falú szerepköre, multja, mások a lakósaik tradíciói, lelkük, törekvéseik, éppúgy más-más a kettős társadalom felépítése, belső szervezeti tagolása. Az eltérő felépítésnek, népszerűségnek természetes következménye, hogy a népesség életnyilvánulásai is alapvető eltéréseket mutatnak aszerint, hogy városi vagy vidéki lakosságról van szó. Ezek helyes, oknyomozó megismerése nem lehetséges anélkül, hogy a városi népességet a vidékitől *helyesen* elkülönítsük.

Ha a város és falú közötti *fogalmi elhatárolás* és annak gyakorlati megvalósítása nem helyes, akkor nem kapunk biztos feleletet arra a kérdésre, hogy vajjon mekkora a városi lakosságunk? E mellett a demológia okkereső természete ellen is vétkezünk, mert a helytelen fogalmi elhatárolás elmosza azokat a demografiai sajátosságokat, amelyek a város és vidék közt fennállanak.

Az alapvető kérdés tehát az: *mi tekintessék városnak? Mi az a kritérium, amelynek fennforgása esetén városról beszélhetünk?* Kényes és tökéletesen meg nem oldható kérdés. Nem kétséges ugyan, hogy a város képzete, a város-fogalom kellékeinek tudata bennünk él, de kétségtelen, hogy teljesen szabatos eszközünk alig van annak megállapítására, hogy konkrét helységet városnak tekintsünk-e, vagy ne.

Célunk, hogy egy relatíve szabatos eszközt találjunk s ez alapon a városi és vidéki népességet a szokásosnál helyesebben különítsük el.

A városi és vidéki népesség elkölönítése az európai államokban kettős alapon történik: vagy a lélekszám, vagy a közgazgatási jelleg alapján. Hogy mindkét osztályozásnak vannak hibái, az nyilvánvaló. Statisztikusaink nyomatékosan kifejezték ez irányú aggályait, úgyhogy részletes kritika helyett elegendőnek tartjuk a jegyzetben felsorolt művekre utalni.³⁾ Mégis néhány fontos szempontot kiragadunk s igyekszünk azonkívül pár újabb szempont felvetésével kiegészíteni azokat.

Általánosságban — főleg a német álláspont alapul vételével — a 2000 lelken felüli helyiségeket tekintik városnak. Ez az osztályozás helytelen. Nincs tekintettel a településföldrajzi, történeti, gazdasági viszonyokra. Ha általában okunk van az ily, csaknem tisztára formális ismerv helyességében kételkedni, akkor fokozott mértékben fennáll aggályunk hazánkra nézve. Nálunk a török hódoltság idején — amint erre említett művében *Heller* reámutat — az Alföldön nagy néptömörülés ment végbe, amikor is az önálló falúk és puszták egész raja szűnt meg; lakosságuk vagy szétszéledt, vagy egy-egy nagyobb községbe tömörült. Így állottak elő az alföldi nagy községek, amelyek szinte a legutolsó időkig, sőt részben a jelenben is igazán csak lélekszámra városok, anélkül, hogy a városról alkotott képünknek megfelelnek. Rónánk s részben a Dunántúl nagy néptömörülései kivételes okoknak az eredménye s így nem szabad bennük „a gazdaságtársadalmi erők szabad játékanak produktumait”⁴⁾ látni. Hogy a 2000-es lélekszám alapul vétele milyen lehetetlen eredményekre vezetne, az néhány alföldi megye népességének részletesebb elemzésével szépen kiderül. Így pl. Békés vármegyében egyetlen falú sem lenne. Hajduban pedig csak egy falút találnánk, sőt ha még felemelnők is a 2000-es alapot 5000-re, akkor is e két megye egyesített népességének mintegy 90%-át „város”-lakónak kellene mondanunk! A pusztá

³⁾ A kérdés éleselméjű fejtegetését l. már *Keleti* „Hazánk és Népe” c. munkájában, (1871. 407 és köv. l.), továbbá *Földes* „Városaink és a városi lakosság életviszonyai” (1883), *Heller* „A városba tömörülés jelensége Magyarországon” (Közgazdasági Szemle 1904), *Kováts F.*: „A városba tömörülés Magyarországon” (Közgazdasági Szemle 1905), *Kenéz*: „A városok fejlődése és jelentősége” c. monografiája 1905. *Laky*: Magyarország városainak háztartása Bp. 1916. *Princz*: Magyarország földrajza Bp. 1914. 144 és köv. lapjai. (A városias lakosság.)

⁴⁾ Kenéz: A városok fejlődése és jelentősége Bp. 1905. 92. l.

lélekszám alapulvétele viszonyaink között azért is alapos kifogás alá esik, mert népes községeinkben, sőt törvényhatósági jogú városainkban is nagy a tanyalakók száma.⁵⁾ Ezeket a tömegeket nem járja át a városi élet vérkeringése; a falusinál is falusibb jellegűek. Ha valahol: úgy nálunk helyén van a franciák különbségtétele a „population agglomérée” és „population éparsée” közt. Mindez csak megerősít abban, hogy rossz úton járunk, ha pusztán a népszám alapján kívánjuk eldönteni a helység városi vagy falusi jellegét. S ha készséggel elismerjük is, hogy a német birodalomban, ahol a háborítatlanabb múlt, önállóbb nemzeti gazdaságpolitika, a szükséges nyersanyagok nagyobb bősége stb. révén hatalmasra fejlesztett ipar mozdította elő a városképződés folyamatát, a lélekszám szerinti osztályozásnak több jogosultsága van, mint nálunk, mégsem tarthatjuk ezt kifogástalan alapnak. *Ballod* sincs megelégedve a német osztályozással, minthogy a 2000—5000 lakosú, u. n. mezővárosok népességének 15%-a őstermeléssel, tehát kimondott falusi munkával foglalkozik.⁶⁾ Württemberg településföldrajzának munkálója, *Gradmann*⁷⁾ is azon a véleményen van, hogy a lélekszám nem lehet egyedül döntő. S nagyon valószínű, hogy különösen a 2000 lakost nem sokkal meghaladó német városok közül nem egy inkább csak a német rendszerező szeretet áldozataként szerepel a városok sorában.

A *közigazgatási jelleg* az osztályozás másik alapja. E szerint városoknak tekintetnek mindazok a lakhelyek, amelyek a közigazgatási jog városi szervezettel felruház, város gyanánt elismer. Hogy a lélekszám és a közigazgatási jelleg szerinti felosztás gyakran hasonló eredményre vezet, ez természetes, mert hiszen tagadhatatlan, hogy főleg a nagyobb népességű helyek azok, amelyek a városi szervezetet elnyerik s rendszerint ezek azok a helységek, amelyek megfelelnek a városiasság követelmé-

⁵⁾ Pl. Szegedet, Szabadkát, Debrecént szeretjük 100.000 lakosú nagy városnak tekinteni, holott pl. Szeged, Debrecen népének jó $\frac{2}{5}$ -e, Szabadkának meg éppen fele tanyalakó. Ujabban a tanyákra áramlás még többnyire fokozódott. (L. a hivatalos adatokon kívül *Bibó* István „Az 1920-as népszámlálás tanulságai” (Föld és Ember 1924. 14 és köv. l.) c. tanulmányát.)

⁶⁾ C. Ballod: Grundriss der Statistik (Berlin, 1913.)

⁷⁾ Gradmann: Die städtischen Siedlungen des Königreichs Württemberg. Stuttgart 1914.

nyeinek. De csak *rendszerint!* Vitathatatlan előnye a közigazgatási jelleg szerinti csoportosításnak az, hogy az egyes lakhelyek egyéniségét, városi mivoltát mégis csak jobban figyelembe lehet venni, mint a nyers népszám alapján. A lakhelyek közigazgatási szervezetét megállapító jogi hatalom figyelmére méltathatja azokat a városiasság követelményeit feltüntető, jóllehet kis lélekszámú helységeket, amelyeknek a népessége — az uniformizáló, lélekszám szerinti beosztás mellett — kimaradna a városok táborából és ezzel — a demologiai kutatás nagy kárára — hibaforrásként bennmarad a falusi népességben; viszont a nagy népességű helységek a közigazgatási jelleg szerinti felosztás mellett nem szükségképpen városok. Ezt látjuk hazánkban, ahol (az integer Magyarországot értve) 1910-ben 62 olyan 10.000 lakósnál is többet számláló helység volt, amelytől a közigazgatási jog megtagadta a fejlettebb, városi szervezetet.

Az, hogy egyfelől a közigazgatási jog valamely községet városnak nyilvánít, míg másfelől egy másik helységet a szerényebb községi szervezet beérésére szorít: nem véletlen műve; természetesen annál kevésbbé az, minél inkább képesek mérlegelni a közigazgatási jelleget meghatározó hatalmi tényezők azokat az összes körülményeket, amelyek alapján egy község jellegéről ítélet mondandó. A közigazgatási jelleg szerinti distinctionnak a lélekszám fölötti előnyét abban látjuk, hogy míg emitt *egyedül* a lélekszám a döntő, addig amott eshetőség van a város fogalmához megkívántató összes kellékek mérlegelésére s így a gazdasági és szellemi élet valódi központjainak helyesebb elkülönítésére. De nem áltatjuk magunkat azzal, hogy a közigazgatási jelleg alapján kiválasztott városok kivétel nélkül valódi képviselői a városi jellegű népességnek. E felosztásnak is vannak gyengéi. És talán nem tévedünk, ha ezt részben a jog lényegével, sajátos természetével hozzuk összefüggésbe, amelyben — ha a jogalkotó tényezők még oly éberem állnak is hivatásuk magaslatán — van bizonyos merevség, mozdulatlanság. A változó életet nem kíséri mindig és mindjárt a jog változása. Így azután lehetséges, hogy egy község valamikor, talán évszázadokkal ezelőtt úgy lakóinak száma, mint anyagi és szellemi műveltsége révén joggal tartott számot a különleges városi szervezetre, vagyis ízig-vérig város volt. Időmultával a félreeső fekvés, a nagy ipar konkurrenciája, a lakosság foglal-

kozásának megváltozása és elköltözése stb. miatt e feltételek veszendőbe mehetnek; ámde a közigazgatási jog nem siet mindjárt a lefokozással, amely sok esetben az illető város vezetőinek az érdekeit veszélyezteti, avagy a városi jelleget féltékenyen őrző lakosság becsvágát sérti.

Másfelől támadhatnak a gazdaságtársadalmi és kulturális erők városképző hatása következtében jelentékeny gócpontok, amelyek ideig-óráig, sokszor évtizedekig nélkülözik a fejlettebb, városi szervezetet. Így a nép összeírásakor kimaradnak a városok sorából. Míg tehát az előbbi esetben a városi lakosságba nem odavaló elem keveredik, addig az utóbbi esetben a falusi lakosság jellegzetes falusi színeit tompítja a hibásan köztük észlelt, egyébként városi színezetű lakosság.⁸⁾

A városi szervezet elnyerésénél, megadásánál és fenntartásánál kétségtelenül tág tere lehet a szubjektív szempontoknak. A városi jelleg megadása régebben az uralkodói kegytől függött. Hogy e fejedelmi kegy alapja uralkodónként változott, színeződött: legalább is valószínű. Sokszor talán egy ötlet, vagy a fejedelemnek tetsző szolgálat (tehát absolute nem tárgyi ok) érdemesítette a községet a városi kiváltságokra. A városi szervezettel bíró helységnek szerényebb szervezetre való deklaszszálódását megakadályozhatják a város irányadó vezetői és egy kisebb csoport, amelynek a városi jelleg előnyt jelent. Ha hozzá tesszük még azt, hogy ezen alanyi indító okok néha akkor sem hiányoznak, amidőn egy község felemelkedni kíván a városok sorába és amikor e mellett nem egyszer a szomszéd községgel való vetélkedés vágya is belejátszik az indító okok együttesébe, akkor nyilvánvaló, hogy a közigazgatási szervezet szerinti osztályozás sem az az ideális alap, amely szerint a városi és vidéki népesség kifogástalan módon elválasztható.

Nálunk a demografus munkáját bonyolultabbá s egyben a közigazgatási jelleg szerinti kategorizálás hibáit áttetszőbbé teszi a városok kettős csoportja közötti különbségtétel. (thj. és r. t. városok.) Ez önmagában helyes, de a gyakorlatban nem egy abszurd eredményre vezet. Kolozsvárral, Pozsonnyal, Temesvárral, elveszett elite-városainkkal egysorban állott Hódmező-

⁸⁾ Mindkét esetre bőven akad példa. Kolozs, Korpona, Vizakna és Leibicz stb. városok; Kispeszt, Erzsébetfalva, Diósgyőr, Szentgotthárd, Keszthely községek. 1910-ben ez volt a helyzet.

vásárhely, Versecz. Ez utóbbiak tehát önálló törvényhatóságok, ellenben a kultúrában és anyagiakban gazdag Brassó és a nagyvárosi Szombathely kénytelenek beérni a r. t. városi szervezettel. Ugyanezek viszont egysorban állottak — közigazgatási jelleg szerint — Kolozsszal, a falúsias Túrkevével, a Felvidék sok kis stagnáló és részben nem városi jellegű rendezett tanácsú városkájával.

Ha az önálló törvényhatóság fokozatot jelent, akkor joggal elvárhatnók, — a demológiai kutatás érdekei pedig megkövetelnék — hogy a törvényhatósági joggal felruházott városok tényleg azok az elite városok legyenek, amelyek a falú és város közti különbség érzékeltetésére legalkalmasabbak. Hogy ez nincs így, az — a nem egyenmű mennyiségek elkeverésével és az egyenműiek különválasztásával — kárt és nehézséget jelent a népesség tanulmányozójának.

Mindamellett a pusztas lélekszám szerinti felosztásnál még így is többre becsüljük e közigazgatási jelleg szerinti különbségtételt.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a sok okból kifogásolható alap örökre gyengítse és tompítsa a demológiai kutatások értékét, törvényszerűségeit.

A kérdés azon fordul meg, hogy sikerül-e oly, lehetőleg tárgyi természetű kritériumokat találni, amelyek segítségével a valódi várost elkülönítjük a falútól. Oly kritériumokra gondolkunk, amelyek lehetőleg minden helyen és időben jellemzők a városra s amelyeknek fennforgása esetén megállapíthatjuk konkrét esetben, hogy városi képződménnyel állunk-e szemben, vagy sem. Így mellőzni véljük a pusztas népszám szerinti egyoldalú és többé-kevésbbé önkényes distinciót éppúgy, mint a többé-kevésbbé önkényes, de legalább is subjectivitásra hajlamos közigazgatási jelleg szerinti felosztást. Persze arra az önként felkivánczozó ellenvetésre tekintettel, hogy t. i. a kritériumok kiválasztása maga is önkényes és subjectív lehet: vigyázni kell a megválasztásnál.

Noha az adatközlésben, illetve feldolgozásban rejlő okok miatt a később kifejtendő „városi hányados” megállapítása a figyelembe veendő helységeknek csak egy töredékénél (a t. h. j. városoknál) lehetséges ez időszert, mégis már itt hangsúlyo-

zandónak vélem azt, hogy különösen a megcsonkított Magyarország városai és községei égetően rászorulnak a kifejtendő értékelésre és fajsúly-mérésre. Ugyanis az ország megmaradt része az, amelyben tömegével vannak oly nagy lélekszámú és éppen jelentékeny népszámuk alapján igen sokszor városi jelleget is nyerő községek, amelyek a valóságban nem egyebek nagyranövekedett falúknál. Viszont vannak elszórtan olyan községeink is, amelyek már reászolgáltak a városi címre anélkül, hogy azok volnának. Az előbbieket — minden további értékelés nélkül városoknak tekinteni: illuzióban, de legalább is tévedésben ringatással egyjelentőségű. Az utóbbiakat falvaknak venni éppoly hibás.

Már *Keleti* foglalkozott behatóan azoknak az ismérveknek megállapításával, amelyeknek a fennforgása esetén szó lehet városról.⁹⁾ Ezen kellékek szerinte: 1. a népszám bizonyos nagyobb foka; 2. az iparos-kereskedő foglalkozásának aránya; 3. műveltségi fok; 4. értelmiségi kereset; 5. cselédszám; 6. lak viszonyok (emeletes háznak aránya és az egy szobára eső lak-sűrűség). Ezen sajátosságok előfordulásának fokához képest állapítja meg a városok sorrendjét és pedig úgy, hogy először külön-külön az egyes ismérv gyakorisága szerint állítja sorrendbe a városokat, (pl. népszámuk vagy a cselédség arányszáma szerint) majd a különböző sorrendszámokat városonként összegezi. Világos, hogy ezzel az eljárással mindegyik kritérium egyenlő figyelemben részesül, holott első pillantásra is kivehető, hogy ezek nem egyformán jellemzők a városra. Azonkívül *Keleti* csak a *meglevő* közigazgatási városok, illetve 10.000 lelken felüli községek sorrendjét számítja ki, holott a baj éppen az, hogy egyrészt a *meglevő* városaink nem mind valódi városok, másrészt pedig a városi szervezetet nélkülöző és kisebb lélekszámú községek között városi alakulatok is vannak. Mi az alább kifejtendő ismérveknek és a *Keleti* számítási módjától eltérő módon létrejött „városi hányados“-unknak — mint előbb is jeleztük — nagyobb szerepet szánunk. Nemcsak a *meglevő* városok sorrendjét véljük általa tisztázhatónak, hanem egyúttal alkalmasnak ítéljük arra e hányadost, hogy a városok együttesét megtisztítsa a falusi képződményektől és másfelől a falusi

⁹⁾ *Keleti* i. m. 410 és köv. l.

szervezetükkel méltatlan helyen meghúzódó városi jellegű falúkat felemelje a városok társaságába.

1. Miden helyen és — amennyire történelmi adataink nyomán elmehetünk — minden időben¹⁰⁾ elhatározó nagy különbség állt és áll fenn város és vidék között *foglalkozás* tekintetében. A falú a nagy területen kevés existenciának létet nyújtó őstermelés színhelye, míg a város a kis területen sok existenciának megélhetést adó ipari termelés, árucsere és forgalom hazája. Miután a városok nemcsak a gazdasági, hanem a szellemi élet központjai is, természetes, hogy a szellemi foglalkozást űző, u. n. értelmiségiek is többszörösen nagyobb arányban vannak városon, mint vidéken. Az iparos-kereskedő, de kivált az értelmiségi elem nagy súlyának csak velejárója, hogy a személyes szolgálatot teljesítő házi cselédek is sokkal nagyobb hányadot tesznek ki a városok népességében, mint falún. Adataink azt mutatják, hogy a fentebb felsorolt négy — mondjuk — városi foglalkozás elterjedtsége együtt jár. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert ezzel fölöslegessé válik a foglalkozásoknak, mint városiasság-jelző kritériumoknak szétDarabolása, — úgy mint azt imént Keletinél láttuk. Tehát amidőn a foglalkozásról, mint városiasság-mérő tényezőről lesz szó, a négy foglalkozáshoz tartozókat egybefoglaljuk.

2. A *népszámot* — nem minden fenntartás nélkül — hajlandók vagyunk szintén akceptálni bizonyos határok közt. Már előbb is utaltunk arra, hogy rendszerint mégis a nagyobb lakosságú helyek azok, amelyekben a városi sajátosságok kifejlődnek, de meg azután tagadhatatlan, hogy bizonyos lakósszámon felül — ha mégannyira is dominál a falusi jelleg — kifejlődik valamelyes city, ahol lüktet bizonyos fokú városi élet s amely népszám mellett az esetleg alacsony arányokkal képviselt „városi” jellegű lakosság pusztá tömege felér egy-egy városka egész lakosságával. De ez még nem jelenti azt, hogy a népszámot minden korlátozás nélkül fogadjuk el. Nyilvánvaló, hogy más súlya van egy oly városnak, amelynek 50.000 lakója közül csak 25.000 él egymásba épült utcákban, de akiknek fele tanyalakó, mint annak a városnak, amelynek 50.000 lakója

¹⁰⁾ L. különösen Bücher: Die Grosstaedte in Gegenwart und Vergangenheit Dresden 1903., valamint Kenéz i. m. 93 l.

egy nagy, városi légkört élvező osztatlan tömböt képez. E lényegbe vágó különbséget — a városi jelleg meghatározása céljából szükséges népszámot helyesen figyelembe veendő — úgy vélnők kiegyenlíthetni, hogy csak a tömörülten élő lakosokat vennők figyelembe a városi hányados megállapításánál. Nagy nehézséget okoz azonban az, hogy a többi kritérium (így pl. a fentt említett foglalkozás) feltüntetése a tömörülten és másrészt elszórtan élő lakosokra nézve külön-külön nem lehetséges. Adataink nem tüntetik fel, hogy pl. Szeged tanyalakóinak és belterületén élő népének mi a foglalkozása. Igazságtalanok lennénk, ha a foglalkozásnál és a később említendő városiassági ismérveknél az egész népességre megejtett számokkal operálnánk, míg a népességet megcsonkítanók. Ebből azonban nem következik az, hogy a tanyalakók leszámítása helytelen, hanem csakis az, hogy a tanyalakók és egyéb külterületiek összes lényeges demografiai sajátosság szempontjából külön is feldolgozandók, illetve közzétéendőek lennének. Így főleg az alföldi városok városi részének helyesebb értékelése lehetséges volna. Ennek hiányában kénytelenek vagyunk a kisebb igazságtalanságot választani s az egész népesség számát a később kifejtendő módon számításba venni.

3. Adataink szerint minden helyen nagy különbség áll fenn város és vidék között a népszám növekedésének gyorsasága és kivált a népszám növekvésének eredete tekintetében. A népszám fejlődése — mint már kezdetben említettük — városokban rendszerint többszörösen gyorsabb, de — és itt a szaporodás eltérő eredetére hívjuk fel a figyelmet — e fejlődésbeli fölény korántsem a belső szaporaság javára irandó, hanem a vidékről áramló nagy arányu beözönlés eredménye. A városok gyors fejlődését előidéző „rural depopulation” okozza, hogy a városi népességben sokkal nagyobb a bevándoroltak, az *idegen születésűek* aránya, mint a vidékiben. Az idegen születésűek kisebb vagy nagyobb aránya a város vonzóerejének tükörképe, a vonzóerő pedig a kapitalista termelés gócpontjainak: a városoknak mélyen gyökerező sajátossága. Minél nagyobb az idegen születésűek aránya, annál valószínűbb, hogy vérbeli várossal van dolgunk. Épp azért harmadik kritériumként az idegen szülöttek arányát tekintjük.

4. Mint negyedik ismérvet elfogadjuk a Keleti által felve-

tett *lakviszonyokat*, illetve a falu és a város lakviszonyaiban fennálló különbségek közül azt, amely az emeletes és földszintes házak egymás közti aránya tekintetében fennáll. Az egy szobára eső lakók számát nem tartjuk jellemző erejű különbségnek. Ez csupán a szegénység és a szociális gondoskodás hiányának indexe, ami nem egy jelentőségű a városi jelleggel. A házak magasabb vagy alacsonyabb volta ellenben csak látszólag külsőség; valójában mélyebb, történeti alappal bíró különbség, amely tulajdonképpen szintén a városi foglalkozások eltérő természetéből, másrészt a város történeti szerepéből veszi eredetét. (Várfal által határolt terület, amelynek lehető jó kihasználására kellett törekedni.) A helykihasználás — a nagyobb tömörüléseknél jelentkező helyzetjáradék hatása alatt — ma is parancsoló szükségé avatja a magasabb házak építését. Ezek nagyobb számából tehát következtethetünk — ha talán nem is matematikai pontossággal — a városi élet nagyobb intenzitására.

A műveltségi viszonyokat s ezek közül is a Keleti által felhozottat, t. i. az irni-olvasni tudók arányát nem tartjuk feltétlenül jellemzőnek a város és vidék közötti különbségre. Az általános iskolakötelezettség bevezetése óta az ország nyugati felében pl. máris minimálisra csökkent a különbség e tekintetben a társadalmi élet két pólusa között. És az arányok kétségtelenül egyre inkább kiegyenlítődnek. De amellet a városok népességük nagy részét a közeli vármegyékből nyerik. Már pedig a mi vármegyénk (kivált az integer Magyarországon) műveltség dolgában „toto coelo” nagy különbségeket mutatnak. A bevándorlók többnyire olyan életkorban állanak, amikor a városi iskola már nem segíthet rajtuk. Így azután azokat a városokat, amelyek nagy felszívó képességgel bírnak és amelyeknek környezete iskolázatlanabb, indokolatlanul leszorítja az irni-olvasni tudók aránya az egyébként elfoglalt pozícióról. (Téves volna pl. Kolozsvárnál csak egy árnyalattal is városiasabbnak tekinteni Székesfehérvárt csupán azért, mert irni-olvasni tudóinak aránya 90.2%, míg Kolozsváré 78.4% (1910-ben). Kolozsvár vonzó területén levő megyék műveltségi hányadosa 28.6—51.4% közt ingadozik, míg Székesfehérvár „Hinterland”-ja 80.7—83.9% irástudóval dicsekedhetik.)

Eddigi vizsgálódásaink eredményeképpen négy olyan tényezőt sikerült megállapítanunk, amelyek jellemzők a városra.

Ezek: 1. Foglalkozás. 2. Népszám. 3. Az idegen helyen születettek aránya. 4. Az emeletes házak nagyobb száma.

Helytelen volna ez ismérveknek egyenlő jelentőséget tulajdonítani. A népszám és a városi jelleg közötti, felettébb laza logikai kapcsolatról volt már szó. Az idegen születésűek nagy száma a város vonzóerejének a függvénye, ámde a város vonzóereje főleg a város sajátos termelési viszonyaira, a nagyipari termelésre vezethető vissza. Ha hozzávesszük, hogy az építésmódot is döntően befolyásolja a foglalkozás, akkor aligha tévedünk, ha az u. n. városi foglalkozások kisebb vagy nagyobb súlyának elhatározó jelentőséget tulajdonítunk a városi jelleg kimondásánál. A többi tényező azért még korántsem válik fölöslegessé. Segítségükkel az egyoldalú túlzás veszélyeit elkerülhetjük. Lehet, hogy sorvadó, agrikulturára áttérőben levő kisiparos képződménnyel állunk szemben; ekkor az idegen születésűek kis aránya, az alacsony népszám fog figyelmeztetni, hogy itt nem a modern város gazdasági életének lendítő kerekai: a tőke, a gép és a kultúra a fejlődés forrása. Lehet, hogy egy kis különálló ipartelep a meghatározandó helység; itt a lélekszám kicsinysége mellett az emeletes házak valószínűleg egészen elenyésző száma fog inteni attól, hogy várost lássunk az ily helységben.

Tisztázván azokat a tényezőket, amelyektől függ a városi jelleg, hátra van a városi jellegét szabatosan kifejező indexszám megalkotása, vagyis az elméletileg helyesnek vallottak gyakorlati alkalmazása adott esetekben. Legegyszerűbbnek véljük a vizsgálandó helységeket csoportokra osztályozni a szerint, hogy a városiasság tényezői (foglalkozás, népszám, idegen születésűek aránya, városias építkezés) mily mértékben vannak jelen s ennek megfelelően külön-külön index-számokkal ellátni (3, 2, 1, 0.5 és 0) őket. Így megkapjuk a különböző helyiségeknek a négy ismérvre vonatkozó jelző számait. Most már az így nyert részletezett indexszámokból egy alább ismertetendő mód szerint gyűjtő-indexszámot képeznek. Ez volna azután a „városi hányados.”

A részletekről a következőket:

A kategorizálásnál a városi és falusi nép közt észlelhető tényleges különbségekből indultunk ki. Így a foglalkozásnál; a falusi népességből „városi” jellegű foglalkozást (ipar, kereske-

delem, értelmiség, házi cselédség) üz az össznépesség 18.55 %-a, ezzel szemben a thj. és r. t. városok egyesített népességéből 56.86 %. A két szám középáránya 37.70 %. Amelyik helységben a városi foglalkozásuak aránya nem éri el ezt a számot, amely az amúgy is sok falusi elemet magában foglaló városi népünk és a falu közötti átmenetet képviseli, azt foglalkozása alapján nem tekinthetjük városnak s ezért a város minimális indexét (1.) nem kaphatja meg; de amennyiben a falusi átlagnál (18.55 %) mégis több a városlakó, úgy az illető község még sem kerülne az utolsó (0 jelzésű) index-kategóriába, hanem az utolsó előttibe, amelynek indexszáma 0.5 volna. E szám mintegy jelezné, hogy félértékű várossal van dolgunk. A 37.70 %-nál több, de 51.86 %-nál kevesebb városi elemet egyesítő helységek indexszáma 1 volna. A városi átlag (56.86) körüli, vagyis 51.86—61.86 %-nyi városi elemmel bíró helységek képeznék a negyedik foglalkozási kategóriát, amelyeknek jelzőszáma 2 volna. A 61.86 %-nál több városi foglalkozásu elemet falaik közé záró helyek lennének a kimondott valódi városok, amelyeknek indexszáma ehhez képest 3 volna. Egészen hasonló volna az indexszámozás módja az idegen születésűek aránya, illetve a lakviszonyok szerint képezett kategóriákba. Ugyancsak a tényleges különbségekből idulnánk ki. A thj. városok idegenben született lakói az össznépességnek 53.68 %-át teszik. Vidéken az arányszám csak 28.45 %. A legalsó (0 indexes) csoportba kerülnének azok a helységek, amelyekben az idegen szülöttek aránya még a 28.45 %-ot sem éri el. A második kategóriába — 0.5 index-el — azok jutnának, amelyekben 28.45—41.06 % közt ingadozik az idegen születésűek aránya. Már 1-es jelző számot nyernének azok a községek, amelyekben 41.06—48.68 % közt, 2-est azok, amelyekben 48.68—58.68 % közt ingadozik az idegen születésűek aránya. 3-as indexszám jutna az ezen arányt is túllépő helységre.

A házak magassága szerinti kategorizálás a következő volna :

az emeletes és magasabb házak
a földszintesek házaknak $\frac{0}{10}$ -ában

a szóban forgó
helység index száma

0.76 $\frac{0}{10}$ (vármegyei átlag)	0
0.76—1.52 $\frac{0}{10}$	0.5
1.52—7.93 $\frac{0}{10}$	1
7.93—17.93 $\frac{0}{10}$ (városi átlag 12.93)	2
17.93 $\frac{0}{10}$	3

Csak részben történnék másként a technikai kivétel a lélekszámnál. Eddig 100-ra redukált számokkal volt dolgunk. Most abszolút számokkal állunk szemben. Elvileg az abszolút számoknak felfelé nincs határunk. Tudva tehát, hogy a lélekszám nagyságával nagyban-egészen mégis fokozódik a városi jelleg, helytelenül járnánk el, ha bizonyos lélekszámon felül lezárnók a kategoriákat, illetve indexszámainkat. Az alsó határt sem lehet mereven megvonni. A 2000-es népszámot ugyan bizonyos fokig respektáljuk, de itt a közmegegyezés szerinti minimális népszám jelző indexe — ellentétben az eddigi számokkal — nem 0,5, hanem 1 lesz. Az előbbi indexszám (0,5) a 2000-nél is kisebb népességű helységeket illeti meg. 0-ás indexet a népszám szerinti kategorizálásnál még a legkisebb helység sem kap, mivel elvileg nincs semmi akadálya, hogy a legkisebb helység is birjon a városiasság demológiai értelmében vett követelményeivel. A kategoriák képzése és az indexszám megalkotása némileg eltér még ezen kívül is az előbbi eljárástól. A 2000—10.000 lakosu községek indexszáma: 1 lenne. A 10.000-nél népesebb helységek három csoportba kerülnének, u. m. a 10—50.000, 50—100.000 és 100.000-nél népesebb községek csoportjába. A nagyobb népszám egészen hasonló egyéb viszonyok mellett (foglalkozás, vonzóerő, építkezés) fokozza a városi jelleget és éppen ezért nem lehet egyformán mérni és így azonos indexszámmal ellátni az imént említett csoportokba osztható városok mindenikét. E nehézséget úgy véltük megoldhatónak, hogy a lélekszám emelkedésével emeljük bizonyos és a nagyságkategoriánként változó tizedestörtekkel az alapindexet (1.) A fenti kategorizálás (10—50.000 stb.) éppen azért volt szükséges, mert az index növelésére alapul vett 5000-es lélekszámtöbbletnek más jelentősége van egy kisebb, mint egy nagyobb népesség mellett, ahol az jóformán elenyészik. Ezért is az első (10.000—50.000) kategoriába tartozó helységeknél minden 5000 lélek után 0,2-öt adunk az alapszámhoz (1.) (Tehát egy 36.000 lakosu város népszámindexe $1 + 5 \times 0,2 = 2$. Az 50—100.000 lakosu városoknak az 50.000-en felüli néptöredékénél 5000-enként már csak 0,1-el emelkedik a városi hányados. (50.000-ig terjedő népesség-része az előbbi schema szerint számítható.) A 100.000-nél népesebb helységek indexe 100.000 lakóig a vázolt módon számíttatik ki, a 100.000-en felüli népesség minden 5000-e után 0,05-el emelke-

dik a városi hányados. (Tehát egy 360.000 lakosu város indexe a következő: $1 + 1.6 + 1 + 2.6$, vagyis 6.2. Így a népszám körülbelül súlyának megfelelően szóhoz jutna.)

A gyűjtőindex kiszámításánál ne felejtjük a foglalkozásnak, mint város-kritériumnak döntő befolyását. Ezt a túlsúlyt kétféleképpen lehetne kidomborítani a gyűjtőindex megállapításánál.

A foglalkozási indexet ki lehetne emelni szorzónak, a három másik szám összege volna a szorzandó, az eredményt pedig elosztanók 4-el. Így azonban talán túlnagy fölényt biztosítanánk a foglalkozásnak, mint városiasság-jelző kritériumnak. Helyesebbnek véljük a többi indexszámok mellett a foglalkozási indexet kétszeresen összegelni s a végeredményt 5-el elosztani.

A városi hányados képlete tehát a következő:

$$n \text{ (hányados)} = \frac{a + a + b + c + d}{5}$$
 ahol „a” a helység foglalko-

zási indexszámát, „b” a népszám indexet, „c” a vonzóerő indexet, „d” az építésmód indexet jelenti. Ahol a hányados nem éri el legalább az 1-et, ott nincs szó valódi városról.

A fenti képlet segítségével könnyű kiszámítani az egyes városok (sajnos az adatközlés mai rendje mellett csak a thj. városok) u. n. városi hányadosát.

Így pl. Kolozsvár indexe a következőképpen alakulna:

	3	foglalkozási index
	3	" "
	2	születési hely index
	2	építésmód index
	2·8	népszám index
	<hr/>	
	$12·8 : 5 = 2·56$	
Debreczené	$(2 + 2 + 1 + 1 + 3·4) = 1.88$	
	<hr/>	
	5	
Verseczé	$(1 + 1 + 0.5 + 1 + 1.6) = 1.02$	
	<hr/>	
	5	
Hódmezővásárhelyé	$0.5 + 0.5 + 2.8 + 0.0 + 0.0 = 0.76 =$	
	<hr/>	
	5	

tehát már csak a városhoz közelálló nagy falú.

Ime a különböző típusu városok! A lateiner-iparos Kolozsvár; az agrikultur jellegéből gyorsan kibontakozó és fejlődő forgalmi központ: Debrecen. A város és a nagyfalu határán álló, de még a városiasság elemi követelményeinek megfelelő Versec s a mozdulatlanságában, külsejében falu-jellegű, parányi városi maggal rendelkező Hódmezővásárhely. Indexszámaink élénken jelzik a nagy különbségeket, amelyek nálunk város és város közt fennállanak.

Ha a számítást megejtjük az összes törvényhatósági jogú városra vonatkozólag, akkor rendkívül érdekes és — úgy véljük — jellemző eredményeket kapunk. E szerint a legígazibb, vérbelibb városaink a csökkenő városi hányados sorrendje szerint: Budapest, Kassa, Temesvár, Pozsony, Fiume, Győr, Kolozsvár, Nagyvárad. Viszont a sor végét Versec, Szabadka, Zombor, Hódmezővásárhely és Kecskemét zárják be.

Úgy véljük, hogy az egyéni tapasztalatokat meglepően igazolják s egyben a lehetőségig precíz formában rögzítik meg ez indexszámok.

Bár elismerjük, hogy a városi légkör fennforgását, intenzitását barometrikus pontossággal (exact számokkal) észlelni kényes feladat, de a logika és a tapasztalat jóváhagyásán kívül egyéb bizonyítékaink is vannak arra vonatkozólag, hogy a „városi hányados” szerint fentebb sorakoztatott városaink a városias jellegét illetőleg tényleg helyes rangsort alkotnak. A város és vidék közt fennálló s később sorra kerülő demografiai különbségeket vizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy *mindig* a rangsorunkban elülálló városok ütnek el legjobban a vidéki sajátosságoktól és mindig a legcsekélyebb számbeli értékű városi hányadossal ellátott „városok” közelítik meg leginkább a falusi viszonyokat.

Szemléltetőül csak néhány példát ragadunk ki, amely példák számát szinte az unalomig lehetne fokozni:

(Megjegyzendő, hogy mindenütt még a régi 1910-es népszámlálásnak az integer Magyarországra vonatkozó adataival állunk szemben.)

	A vidéki városi népességben		A nyolc legmagasabb legalacsonyabb városi hányadossal bíró városban	
1000 férfira nő (polg. lakosság)	1022	1072	1086	1028
100 lakó közül:				
15 éven alóli	367	276	248	331
15—39 éves	357	475	512	398
40—59 éves	191	182	181	186
60 éven felüli	85	67	59	85
1000 lélekre élve születés	36.01	28.40	26.54	33.18
100 szülött közül törvénytelen	8.60	16.87	23.49	8.37
100 haláleset közül gümőkór	14.2	17.3	19.0	14.9

E számok „a posteriori” igazolni látszanak azt, hogy a városok selectióját a városi hányados jól teljesíti s hogy ezért benne megbizhatunk.

A városi hányadost alkalmasnak tartjuk arra, hogy segítségével a valódi városokat kiemeljük az ál-városok közül s ezzel leplezetlen képet kapjunk városiasodásunk valódi mértékéről, helyesebben értékéről.

Ennek persze előfeltétele az, hogy a városiasság fenntartó ismérvei (foglalkozás, születési hely stb.) ne csak a meglevő városok aránylag kisebb részére, hanem a helységek összeségére nézve ismereteseek, kiszámíthatók legyenek.

Nyilvánvaló, hogy a városi hányados nagysága szerint kategorizálható városokkal sokkal finomabb demologiai kutatásokat végezhetünk: a bonyolult és burkolt okozati összefüggések egész sora plasztikusabban jut érvényre.

2. A városi és vidéki népesség nagysága.

A városi és vidéki népesség pusztá tömegét, egymáshoz való arányát is fontos tisztáznunk, különösen ha azt valljuk, hogy a város és vidék közt fenálló különbségek a bennük élő népesség lelkét is átgyurják és így ideáljaikra, törekvéseikre is befolyanak. A törekvések sikerét — más egyebeken kívül — a törekvők számbeli súlya is jelentékenyen befolyásolja; hogy adott társadalomban a társadalom haladásának a kívánatos mértéké-

ről és irányáról milyen a társadalom uralkodó felfogása, az — más tényezőkkel együtt — attól is függ, hogy milyen a haladásról más-másképpen gondolkozó falusi és városi népesség tömege. De ettől egészen eltekintve látjuk, hogy a világforgalomban és ezzel együtt a hatalmak koncertjében hangadó szerepet játszik az a körülmény, hogy az illető állam ipara, kereskedelme, közlekedése, kulturája (anyagi és szellemi tőkéje) a fejlettség milyen fokán áll. Hogy tényleg milyen fokon áll: arra kétségtelen befolyással van a városi lakosság sulya, lévén a város a kapitalisztikus termelés színtere.

Az anyaország¹⁾ 18,264.533 lakosa közül élt az 1910-es népszámlálás szerint:

a 27 thj. városban	2,195.717
a 112 r. t. városban	1,530.944
a 139 városban tehát	3,726.661
a 12.403 kis- és nagyközségben	14,537.872 ²⁾

Relatív számokban kifejezve 1000 lélek közül:

thj. városban élt	120.2
r. t. városban élt	83.8
városban összesen	204.0
falukban	796.0

Vagyis nálunk a közigazgatási jellege szerint *városi népesség* az összlakosságnak *több mint egyötödét* teszi ki s ilyenformán a városi és vidéki népesség úgy aránylik egymáshoz, mint

¹⁾ A társországokra nem terjeszkedünk ki nemcsak a pályakérdés címének szószoros értelmezése miatt, hanem azért sem, mert a társországokban eltérő multjánál, eltérő jogánál fogva más a város fogalma, mint nálunk. Hogy a r. t. városok csoportjának megfelel-e az ottani „egyéb városok”-nak titulált helység-csoport, azt az ottani viszonyok beható ismerete nélkülük ép úgy nem tudjuk eldönteni, mint ahogy nem ismerjük a speciális horvát viszonyokra vonatkozó statisztikai szakirodalmat. Horvát-Szlavon ország kikapcsolása munkatöbblettel jár, mert a Központi Statisztikai Hivatal az adatközlés folyamán az összegelésnél a magyar és horvát-szlavon törvényhatósági jogu városi népességet minden vonatkozásban *együtt* mutatja ki, ugyyszintén együtt szerepelnek a magyar és horvát vármegyei népességre vonatkozó adatok is. Le kellett tehát számítani a társországok városi népességét az összes városi, és vidéki népességét az összes vidéki népességből, ami érzékenyen terhelte a % számítások tömegét.

²⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1913

100 : 390, vagyis mint 1 : 4-hez. Hogy a vidék számbeli tulsulya tényleg ekkora-e s hogy ez a tulsuly az európai államokban általában fenálló tulsulyhoz képest nagy-e, arról alább lesz szó.

Országrészenként tekintélyes kilengések észlelhetők az országos átlagot jelző $204.0\%_{00}$ -tól.

Lakott ugyanis az oldalt jelzett országgrész népességéből:

	törvényhat. j, rend. tan. városban	összesen városban	nagy. és kis községekben
Duna jobb part	187.016	155.359	342.375
Duna bal part	93.408	172.930	266.338
Duna-Tisza köze	1,307.803	460.206	1,768.009
Tisza jobb part	95.670	158.237	253.907
Tisza bal part	191.790	193.209	384.999
Tisza-Maros szög	183.899	127.060	310.959
Erdély	86.325	263.943	350.268
Fiume	49.806	—	49.806
Összesen:	2,195.717	1,530.944	3,726.661
			14,537.872

1000 lélek közül:

	thj. városi,	r. t. városi,	városi össz.	falusi	100-nak véve a városlakók számát, volt a falusi lakóké:
Duna jobb p.	60.6	50.4	111.0	889.0	801
Duna bal p.	42.9	79.5	122.4	877.6	717
Duna-Tisza k.	346.9	122.1	469.0	531.0	113
Tisza jobb p.	54.1	89.4	143.5	856.5	597
Tisza bal p.	73.9	74.5	148.4	851.6	574
Tisza-Maros sz.	85.8	59.3	145.1	854.9	589
Erdély	32.2	98.6	130.8	869.2	664
Fiume	1000.0	—	1000.0	—	—
Átlag	120.2	83.8	204.0	796.0	390

Míg a Dunántulon a falusi népesség fölénye nyolcszoros, addig az ország szívében — javarészben fővárosunk szembezőköen nagy népszáma révén — csaknem egyensulyban van város és vidék. De még ha a fővárostól, az ország minden zugába elérő mágneses vonzóerővel rendelkező centrumtól, amely épp ezért mindenestre kivételes elbirálást kíván, eltekintünk is, a Duna-Tisza köze akkor is megtartja fölényét a városi né-

pesség nagysága tekintetében,³⁾ s közel hárommannyi városlakóval dicsekedhetik, mint a Dunántul.

Elég nagy a városlakók aránya két másik, tulnyomólag sík fekvésű országrészünkben: a Tisza balpartján és a Tisza-Maros szögén, bár már egyikükben sem éri el ez az arány az országos átlagot. E nagy különbségek láttára első tekintetre hajlandók volnánk feltételezni, hogy a városképződésre tényleg alkalmasabb az ország szívéét betöltő síkföld, mint az országot szegélyező hegyes-dombos vidék. Nézzük meg azonban, hogy hány individuum közt oszlik meg a különböző országrészek városi népessége:

	thj.	r. t. városok száma	összes
Duna jobb p.	5	10	15
Duna bal p.	2	19	21
Duna-Tisza k.	8	18	26
Tisza jobb p.	2	21	23
Tisza bal p.	3	11	14
Tisza-Maros sz.	4	6	10
Erdély	2	27	29
Összesen:	26	112	138

Már az abszolút számok is elárulják, hogy a városképződés folyamata nem mutat parallel alakulást a városi népesség súlyával, de ha azt akarjuk megtudni, hogy a különböző országrészekben a városképződésre kedvezők voltak-e a feltételek, akkor az lesz a helyes eljárás, hogy a városok számát a népesség egészéhez viszonyítjuk. Ekkor azt látjuk, hogy jutott 1,000.000 lakosra város:

Duna jobb p.	4.8
Duna bal p.	9.7
Duna-Tisza k.	6.8
Tisza jobb p.	13.0
Tisza bal p.	5.4
Tisza-Maros szög	4.7
Erdély	10.8
Összesen: ⁴⁾	7.6

³⁾ 1000 lélek közül a főváros leszámításával élt thj. városokban 147.9, r. t. városokban 159.3, tehát városokban összesen 307.2. Abszolút számok: 427432, 460206, 887638.

⁴⁾ Fiumével.

Milyen egészen más kép! A Duna-Tisza köz, továbbá a viszonylag sok városi lakót felmutató másik két alföldi jellegű országrész hátrakerülnek a változatlanul kedvezőtlen, de relative mégis valamelyest javult helyzetű Dunántullal együtt, de az élre kerülnek a hegyes-völgyes országrészek: a felvidéki két országrész és Erdély, hirdetve, hogy a *város-képződés előfeltételei kedvezőbbek voltak nálunk a változatosabb dombosvidéken, mint nagy rónáinkon*. Sikfekvésű területeink városi lakossága azért oly nagy tömegű, mert az egyes városok átlagos népessége bő, míg a hegyes-völgyes szegélyek városi alakulatai népszámra szegények ugyan, de számra szépek s így a városfejlesztő talajt nálunk az ország szegélyeiben kell látnunk. Hazánk város-képződésének sajátos szignaturái tehát 1. az ország északnyugattól délkeletre terjedő határterülete bővebben termeli a városokat, mint az ország belső részei; 2. a belső, városokat gyérebben produkáló terület városai népességben messze túltesznek a városgazdag szegélyeken. Volt ugyanis egy-egy város népessége:

Duna jobb p.	22.825
Duna bal p.	12.683
Duna-Tisza köz	68.001
Duna-Tisza k. Bpest nélkül	35.505
Tisza jobb p.	11.039
Tisza bal p.	27.428
Tisza-Maros szög	31.096
Erdély	12.078
Fiume	49.806
Átlag:	26.811

Az érdekes jelenség okai különfélék. *Ratzel*⁵⁾ említi Kohl nyomán, hogy a *közlekedés* hozza létre a városokat. A közlekedés pedig ott a legelevenebb, ahol a hegyvidék és a síkvidék lakói különböző terményeiket kicserélik; tehát szükségképen az ily átmeneti geográfiai terület lesz legalkalmasabb városok keletkezésére. Élesen kivehető ez a jelenség a Pó-síkság déli szegélyén, ahol az Appenino hegylánc kezdődik — az Ancona-milanói vasutvonal mentén — s ahol a városok, mint a gyöngysor szemei, érik egymást. Ez a jelenség — ha nem is olyan szembeszököen

⁵⁾ Ratzel: A föld és az ember (ford. Simonyi) 187 1.

— nálunk is felfedezhető.⁶⁾ Azonkívül a változatosabb, tagoltabb területeken nyílnak azok a — kivált hajdan — nagy súlylyal latba eső előnyök, amelyek az ellenséggel szemben való *védelmet* megkönnyítették. A várak szerepe a városok fejlődése körül kétségtelen. A *domborzati viszonyok* azonban a közlekedésre is befolyással vannak s hogy a domborzatilag tagolt terület sok falura szóródó lakosságának a vérkeringése elevenebb legyen, sűrűbb uthálózatnak kellett kifejlődnie a hegyvidékben, mint a síkon.⁷⁾ A sűrűbb uthálózat több oly közlekedési csomópontot létesített, amely Ratzel szerint városképződésre vezet.⁸⁾ De hazánkban speciális okok is közrehatnak. A felvidék és Erdély voltak azok a területek, ahol a másfélszázados *török uralomnak* inkább csak a szele ért el, de amelyet a nagy viharok általában inkább megkiméltek. Így a művelődésre, a békés fejlődésre inkább alkalmasak voltak, mint síkföldünk, amelyet az akkor teljesen destruktív elvek szerint foglaló török uralom nagyon visszavetett. A Felvidéken hatalmas városfejlesztő szerepe volt a szomszédos önálló *Lengyelországnak*, amely a mellett, hogy államfői révén koronként hazánkkal is közelebbi nexusban állott, kereskedelmünkre éltető befolyást gyakorolt.

Közlekedési kijárónk a Poprád völgye volt. Nem véletlen, hogy a legintenzívebb városképződés hazája a Szepesség. Amellett a város eredete éltető eleme az ipar lévén, az iparhoz szükséges *nyersanyagok* (vas, kőszén, ércék stb.) is többnyire a hegyes-dombos vidékeken fordulnak elő, (legalább is hazánkban) s ez is befolyással lehetett a városképződésre, kivált, ha

⁶⁾ Szombathely, Kőszeg, Sopron, Pozsony, Mador, Bazin, Szentgyörgy, Nagyszombat, Nyitra, Esztergom, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sátoraljaujhely, Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyvárád, Arad, Temesvár s az ország bel-sejében maga a főváros és Pécs ilyen átmeneti területen állanak.

⁷⁾ Érdekes, hogy a kiépített állami és törvényhatósági utak hogyan oszlanak meg a főként sík és a túlnyomólag hegyes-dombos országrészek között. Esett 100 q. kilométerre állami és törvényhatósági kiépített ut a Duna-Tisza köz, Tisza bal p. és Tisza-Maros szögének együttes területén 11.2 km., a Duna bal p., Tisza jobb p. és Erdély területén 13.8 km., holott a népsűrűség amott 73, emitt pedig csak 54 q. kméterenként. (Magy. Stat. Évkönyv 1914. évf. 168 lapján levő abszolút számokból.)

⁸⁾ Hazánkban a közlekedésnek városfejlesztő jelentőségét lásd Kenéz idézett monográfiájának 80—82 lapján.

a régebbi közlekedési viszonyokat figyelembe vesszük, amikor az ipar inkább helyhez kötött volt, mint ma, habár viszont a ma iparának: a nagyiparnak nélkülözhetetlen segítője, a kőszén nem volt olyan fontos régen, mint ma.

A *történelem*, közelebb a *török uralom* magyarázza részben városképződésünk másik sajátosságát: síkfekvésű városaink nagy népességét, valamint általában falusi népességünknek is nagy különbségeket eláruló tömörülési viszonyait. A török hódoltság területén a gazdasági életben nagy bizonytalanság uralkodott; a fosztogatás, a meghódított helység teljes elpusztítása szinte törvény volt s ezért már nagy jelentőséggel bíró haladásnak kell tekintenünk azt az intézkedést, amely egyes városokat, mint Kecskemétet, Ceglédet, Nagykőröst stb. a kiváltságos helyek sorába emelt, amelyekbe a jobbágyság szabadon költözködhettek és amelyek nem az egyes basáknak, hanem, mint kincstári helyek, közvetlenül a szultánnak voltak alávetve.⁹⁾ Ez azután a szomszédos apró helységekre nagy vonzóerőt gyakorolt s lakói beköltöztek a városba. Így az önálló községeknek és pusztáknak nagy tömegét szívták fel a városok, (L. u. o. 332., 360. és 426. l.), valamint a hasonlóan kedvezményben részesült többi helységek. Itt tehát külső — hogy úgy mondjuk — tételes *jogi intézkedés* révén állott elő a nép nagyfokú tömörülése, de általában a védelem nagyobb szüksége is tömörülésre vezet. A sík fekvésű városok nagy népességének egyik magyarázata tehát ez. De nemcsak a városok, hanem a községek is igen nagy különbségeket mutatnak hazánkban nagyság dolgában. Volt ugyanis:

	nagy és kis községek száma	egy-egy helység átlagos népessége
Duna jobb p.	2704	1014
Duna bal p.	2193	871
Duna-Tisza köz	511	3917
Tisza jobb p.	2195	691
Tisza bal p.	1432	1543
Tisza-Maros szög	1040	1760
Erdély	2321	1003
Összesen:	12396	1173

⁹⁾ L. Pestpilissoltkiskun vármegye II. 328 és köv. l. Borovszky: Magyarország vármegyéi és városai.

A három alföldi jellegű országrész vezet néptömörülés dolgában Békéssel, Csongráddal és Hajduval az élen; az Észak-keleti felvidéken ellenben nagyon erős a népesség decentralizálódása. E téren Sárosmegye jár elől. Emitt 421 lakója van egy-egy községnek, Békésben ellenben 10.555. A sík fekvés magába rejti a szinte korlátlan terjeszkedés lehetőségét s így a fentemlített történeti ok mellett a domborzati viszonyokban is egyik okát kell látnunk a nagy típus kifejlődésének. Hogy a sík fekvés a község-átlag nagyobbodásához vezet, az kitűnik a nemzetközi adatokra vetett futólagos tekintetre. Míg a jóval kevésbé indusztrizált és így kevésbé város lakó, de teljesen sík fekvésű Hollandiában a 2000 lakosnál népesebb községekben lakott az össznépesség 90.3%-a,¹⁰⁾ addig a 48 nagyvárossal dicsekvő, de domborzatilag sokszínű német birodalomban csak 60.1%.¹¹⁾ Avégett, hogy lássuk a sikságnak — az említett zavaró tényezőktől eltekintve is érvényesülő népszámfokozó hatását, oly területeket kell feldolgozni a hegyes és sík fekvésű járások kiemelésével, amelyek nem állottak, avagy csak ideig-óráig, idegen pusztító uralom alatt. Arra az eredményre jutunk, hogy pl. Zemplén megye sík fekvésű járásainak (bodrogi, szerencsi, sárospataki) egy-egy községében 1357, túlnyomólag hegyes járaiban (homonnai, mezőlaborci, szinnai, sztrópkói és varannói j.) 439 lélek lakott. Ép így Bereg vármegyében, ahol a síkföldi járásokban (mezőkaszonyi, tiszai) 1033 lélek élt egy-egy községben, míg a hegyes járásokban (alsóvercei, felvidéki, latorcai, szolyvai) csak 715, ép így Vasban, ahol a két síkföldi járásban 944, ellenben a négy, kimondottan hegyes-dombos járásban csak 597 volt a községek átlagos népessége. Az eredmények azt mutatják, hogy a sík fekvésű járások kivétel nélkül népesebb községeket produkálnak, mint a hegyes-dombos járások. (Hasonló az eredmény Sopron, Nyitra, Szatmár, valamint Bars vármegyében is.) Az anyanyelvi viszonyokat ismerő előtt feltűnhetik, hogy az alatt szereplő sík fekvésű és így nagyobb népszámu községekkel bíró járások lakossága elenyésző töredékektől eltekintve színmagyar, míg a hegy-

¹⁰⁾ Bijdragen tot de statistiek von Nederland új folyam 144.

¹¹⁾ Statist. Jahrbuch f. das Deutsche Reich. 1915. Kelet és nyugat Poroszország (síkfekvés) sokkal több nagyobb népességű községet mutat, mint a dombos-völgyes Thüringia, vagy Bajorország.

borított járások közt egy magyar többségű sincs. Tehát talán faji különbségektől függenek a néptömörülés terén észlelhető különbségek? Tagadhatatlan, hogy ezektől is függ. Balogh Pál szerint¹²⁾ (1890-es adatok) a nagy és legnagyobb lélekszámú magyar helységek száma 196, a nemzetiségeké csak 111; míg a legkisebb lélekszámú helységek között 1465 a magyar és 3268 a nemzetiségi. De azért könnyű példákat halmozni a fenti tény átértékelésére, amelyek során kiderül, hogy a magyar faj is felettébb eltérő községtypusokban él s hogy a geográfiai meg-historiai viszonyoknak a hatása a magyar faj községein is meg-látszik. Csallóköz síkfekvésű szinmagyar népe és a tiszaháti magyar csakugy apró községek lakója, mint a Gömör vidéki palóc hegyi fajta, vagy a marosszéki és udvarhelyszéki székely-magyar. Viszont aránylag nem messze a Nyárad és Maros-köz szinmagyar apró községeihez, ott találjuk Gyergyó-vidék szé-kelyeit, de már 4—5-ször oly népes községekbe tömörítve. Amott változatos halomvidék, erős tagoltság, emitt tágas fen-sík. A sik Barcaságon is háromszorosra nő a száz községek átlagos lélekszáma, amely a szomszédos halmos-dombos Nagy-küküllőben az országos átlag alatt áll. Annyi mindenesetre tény, hogy a magyarság nagy része azon a földterületen él, ahol a földrajzi és történeti tényezők egyaránt a nagy köz-ségek kifejlődésének kedveztek. Még egy körülmény van ezen-kívül, amelyet a tömörülési viszonyok magyarázatánál nem hagyhatunk említés nélkül és ez az, hogy az alföldi községek feltűnően nagy népszáma bizonyos fokig csak látszat, illetve részben a kifejlett *tanyarendszernek* a folyománya. Nem egyszer a népesebb tanyák, puszták, amelyek a községtől sokszor 10—15 km.-re fekszenek, meghaladják népesség dolgában az anyaközséget, de nem alkotnak megannyi külön községet, hanem hozzászámíttatnak ahhoz. A kis és nagy Kunságban s attól délre különösen fejlett a tanyarendszer; érdekes eredményekre vezet, ha részletesebben vizsgáljuk itt a tömörülési viszonyokat. Jász-nagykunszolnok megyében — a községet mint közigazgatási egy-séget vizsgálva — egy-egy helység átlagos lakosszáma 5107. Azonban, ha a tényleg kompaktul élő faluk átlagos népességét akarjuk megtudni, akkor le kell számítanunk a 260 önálló

¹²⁾ Balogh: A népfajok Magyarországon. 947 és köv. lap.

népes tanyacsoportot és pusztát, amelyek közül nem egy meghaladja az 1000 lakost. Az eredmény az lesz, hogy a tömörülten épült falvak átlagos népessége 3589; a lakosság egyharmada tehát népesebb és kevésbé népes tanya-csoportokra van szétosztva. Az igen nagy községekkel népesített Békésre ez még fokozottabban áll. Itt a politikai község átlagos népszáma 10.555, de a tényleges községé csak 6553.¹³⁾ A tényleges tömörülést, a községek átlagos nagyságát tehát korántsem fejezi ki a 10.555. Ennél mindenestre helyesebb volna — bár helyeségéhez szintén szó férhet — ha a népes tanyacsoportokat megannyi községnek számitanók és így állapotánók meg az átlagos községenkénti népességet. Elvégezve ezt a számitást, kiderül, hogy a tényleges települési viszonyok szerint a békésmegyei nép nem lakik sokkal tömörítettebben, mint a nyugati határszél magyarja Vasban, habár az ez uton kiszámított átlag egészen ellentétes törzsszámokból ered itt és ott. A tanyákra, részekre szakadozás jelensége egyébként nem csak az Alföldön fordul elő. A gyalui havasok és az erdélyi Érchegység táján, pe Mármarosban is a havasi községek egyes házcsopottjai sokszor félnapi járóföldre vannak egymástól és itt annyiban kedvezötlenebb a helyzet, amennyiben sokszor teljesen hiányzik az Alföldön mégis igen jelentékeny és fejlett viszonyokra valló község mag.

A község-képződés sajátságos okai közül — mint láttuk — a történeti és talajrajzi okok egyaránt közreműködtek abban, hogy az Alföld a népes, részben lassan-lassan közigazgatásilag városokká alakuló községek hazájává váljék. Az Alföldéhez hasonló nagy falusi néptömörülést Európaszerte hiába keresünk.

A néptömörülési viszonyainkról mondottakat pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, ha túltekintve hazánk határain, arra a kérdésre óhajtunk feleletet: Vajjon milyen a városba tömörülés mértéke nálunk a *külföldhöz* képest? A *nemzetközi összehasonlítás* e téren *nagy nehézségekbe* ütközik. Más és más a különböző államokban a városhoz megkívántató kellék s különbözőképen rugalmas a törvény, a jog gépezete, amely a változott viszonyokhoz képest itt várossá minősíti a gazdasági és kulturális fejlődés magasabb fokára eljutott helységet, míg másutt meghagyja falunak. A közigazgatási jelleg

¹³⁾ L. Magy. Statiszt. Közl. 42. Népszámlálás 1910. I. 2. rész.

szerinti különbségtétel bizonyos fokig ingatag talajáról több állam lelépett akkor, amikor a városi népességet a lélekszám kriteriumai alapján mutatta ki. Így Németország, Ausztria, Északamerikai Egyesült Államok; mások, mint Anglia, Dánia, Svédország és Portugália stb. ragaszkodnak a közigazgatási jelleghez a városi népesség feltüntetésénél. Az összehasonlításnál a súlyt a népszám kriteriumára fektetjük. A közigazgatási jelleg alapján való táblás összehasonlítást ép csak a teljesség kedvéért közöljük.

Először induljunk ki a német uralkodó felfogásból, amely szerint a 2000-nél népesebb községek városoknak tekintetnek s nézzük, hogy ilyen — eleve megjegyezzük — hibás, illetve speciális kis tömörülések által jellemezett terület viszonyaiból kiinduló, általánosító módszer segítségével milyen arányt találunk a falu és a város lakossága közt.

	1910-ben 2000 léleknél	
	kisebb községben élt	nagyobb községben élt
Magyarország ¹⁴⁾	7,943.796	10,320.737
Németbirodalom ¹⁵⁾	25,954.587	38,971.406
Ausztria ¹⁶⁾	16,277.874	12,294.060
Hollandia ¹⁷⁾	568.293	5,289.882
Franciaország ¹⁸⁾	21,280.878	18,321.380
Olaszország ¹⁹⁾	3,977.164	31,867.884
1000 lakós közül :		
Magyarország	435	565
Németbirodalom	399	601
Ausztria	570	430
Hollandia	97	903
Franciaország	463	537
Olaszország	109	891
É. A. Egyesült Államok ²⁰⁾	537	463

¹⁴⁾ Magyar Stat. Évkönyv 1913.

¹⁵⁾ Statistik des Deutschen Reichs 240/2. Volkszählung 1910.

¹⁶⁾ Österreichische Statistik Neue Folge 1. Volkszählung 1910.

¹⁷⁾ Bijdragen tot de statistiek von Nederland. Uj folyam 144.

¹⁸⁾ Statistique general de la France. Resultats statistiques du Recensement general de la population 1911.

¹⁹⁾ Annuario statistico del regno d'Italia 1912.

²⁰⁾ Thirtieth Census of the United States in the Year 1910. (2500-nál népesebb helységek.)

Az eredményekből csak igen kevésre következtethetünk, arra azonban mindenesetre, hogy rossz uton járunk, ha a 2000 lelken felüli népesség arányából akarunk következtetni az egyes társadalmak urbanizáltságára. Hogy mi az igen fejlett városi étellel bíró Németországgal csaknem egy fokon állanánk, az a települési sajátságainkról fentebb mondottak alapján ép oly valószínűtlen, mint az, hogy a hatalmas világvárosokkal rendelkező Egyesült Államokat s az iparilag nálunk szintén jóval fejlettebb Ausztriát e téren oly jelentékenyen túlszárnyaljuk. S készséggel elismerve, hogy Olaszországban a polgáriassodásnak, városiasodásnak ősi tradíciói vannak, mégis kétségbe kell vonnunk azt, hogy a városi lakosság a még mindig jórészt agrár jellegű országban valóban ekkora súllyal bírhat; ismét *Ratze!*-hez folyamodunk, aki²¹⁾ az Alpok déli lejtőjén s általában az olasz földön levő községek konszolidált voltát a népvándorlástól kezdve a hódítás-vágygal teli német-római császárok betöréseig tartó folytonos fenyegetettségéből, illetve az ezzel szemben kifejtett védekezés szükségéből magyarázza. *Ballod* előbb idézett munkájából ugyan az következik, hogy Németország 2000 lakoson felüli községeinek nagy többségében mégis csak a városi foglalkozások dominálnak s hogy így Németországra nézve — nem súlyos kivételektől eltekintve — tényleg megfelelő a városi népességnek lélekszám szerinti megkülönböztetése. Nálunk azonban alapjában helytelen volna ez a számításmód. Hogy Ausztriában is sok szó fér a 2000-es alap helyességéhez, azt legalább is valószínűvé teszi a következő számsor:

a községek nagysága	egy lakóháza jut lélek ²²⁾
— 500 lélek	6.06
500— 2000 „	6.35
2000— 5000 „	7.17
5000—10000 „	9.38
10000—20000 „	12.89
20000— „	30.52

Az egy házra eső lélekszám feltétlen jellemző a városiaságra márpedig látjuk, hogy 5000 lélekig nincs jelentős emelkedés s hogy ennél fogva Ausztria egészére is áll az, hogy a

²¹⁾ I. M. 185. lap.

²²⁾ Österreichische Statistik Neue Folge 1.

néptömrülés még nem jelent feltétlenül egyet a városiasodással. Nálunk az ország szívében egészen a 20.000 lakosig vettük tekintetbe a helységeket és az eredmény az volt, hogy a helységek nagysága a házak lakottságára alig van befolyással. Volt ugyanis Békés, Csongrád és Jásznagykunszolnok egyesített területén

helységek száma	lélekszám	egy lakóházra jutott, lélek
12	— 2.000	4.53
37	2.000— 5.000	5.46
26	5.000—10.000	5.10
12	10.000—20.000	4.62

A néptömrülési viszonyok országonként sajátos eltérő jellege miatt jobb egy magasabb lélekszámot venni kiinduló pontul. Erre legalkalmasabb a 10.000-es lélekszám. Nem szabad azonban ekkor felednünk, hogy oly országban (mint Németország stb.), ahol már a sokkal kisebb helységek is jórészt városiasak, ezáltal egy minimumot nyerünk, amelyhez gondolatban jó pár százalékot hozzá kell adnunk, viszont nálunk, ahol ugyan szintén kiesik a számításból 299.477 rendezett tanácsu városi lakos, de viszont — kivételesen nagy típusu települési viszonyaink révén — 913.705 jelenleg falusi szervezetű és nem sok kivétellel tényleg is olyan szerkezetű lakos kerül be, gondolatban megcsonkitandó maximumot fejez ki az alábbi szám:

1910-ben 1000 ember közül 10.000-nél népesebb helységben élt:

1. Magyarország ²³⁾	238	6. Dánia ²⁸⁾	258
2. Ausztria ²⁴⁾	213	7. Schweiz ²⁹⁾	371
3. Németbirodalom ²⁵⁾	415	8. Bulgária ³⁰⁾	138
4. Franciaország ²⁶⁾	320	9. É. A. Egyes. All. ³¹⁾	429
5. Olaszország ²⁷⁾	426	10. Japán ³²⁾	249

Látjuk, hogy kivált a fenti kautelákat szorgosan szem előtt

²³⁾ Magyar Stat. Évkönyv 1910.

²⁴⁾ Österr. Stat. Neue Folge 1.

²⁵⁾ Stat. Jahrbuch f. d. Deutsche Reich 1915.

²⁶⁾ Recensement generale de la Population 1911.

²⁷⁾ Annuario statistico Italiano 1914. 19. lap.

²⁸⁾ Statistiks Aarborg 1916.

²⁹⁾ Zeitschrift für schweizerische stat. u. Volkswirtschaft 1917.

³⁰⁾ Annuaire Statistique du Royaume de Bulgarie 1911.

³¹⁾ Thirtieth Census of the United States Taken in the Year 1910.

³²⁾ Resume statistique de l'empire du Japon 1914.

tartva, városi lakosságunk meglehetősen kis súlyu a nyugati államokéhoz képest. Látszólag ugyan több városlakónk van, mint Ausztriának, de ez csak látszat; a fentebbiek után alig kétséges. Azonban mindenesetre még a helyesbítésekkel, le-számításokkal sem állhatunk távol az ausztriai aránytól. Érde-kes, hogy e számítási móddal egyebek között különösen az Egyesült Államokkal szemben már mily nagy hátrányba kerü-lünk, aminek az oka az, hogy nálunk viszonylag igen kicsi az u. n. *nagyvárosi népesség*. Mindössze két városunk van (Buda-pest, Szeged) 100.000-nél több lakossal. Milliós városunk egy sincs.³³⁾ Nálunk a városi népesség nagy zömét a kis- és közép-nagyságu városok teszik. Nagy városban (100.000 lelken felül) az összes népességnek mindössze 5.47%-a él, míg a szomszédos Ausztriában ez az arányszám 10.92%, Franciaországban (1906-ban) 13.91%, Németbirodalomban 21.26%, Olaszország-ban 10.90%, Japánban 10.80%. Tehát különösen nagy az el-maradásunk a nagy városképződményekben. Ez kiviláglik kül-önösen akkor, ha a 10.000-en felüli városokat vizsgáljuk köze-lebb népszámuk szerint:

	a 10.000-en felüli népességből		
	100.000 léleknél népesebb	25000—100.000	10.000—25.000 lakósu helyiségben él:
Magyarország	998.699	1,962.063	1,380.127
Ausztria	3,119.292	1,600.482	1,363.957
Németbirodalom	13,823.348	6,892.705	6,290.609
Franciaország ³⁴⁾	5,470.143	4,261.228	2,130.576
	100 városi lakos közül		
Magyarország	23.0	45.2	31.8
Ausztria	51.3	26.3	22.4
Németbirodalom	51.2	25.5	23.3
Franciaország	46.1	35.9	18.0

³³⁾ A Budapesttel közigazgatásilag még nem, de gazdaságtársadalmilag egybeforrott s így a fővárossal — hogy úgy mondjuk — demológiai egységet alkotó elővárosokkal együtt Budapest népessége jóval túljár a millión, 1,101.441 lakost számlálván (az elővárosok, illetve községek és telepek: Új-pest, Rákospalota, Pestújhely, Kispest, Pestszentlőrinc, Csömör, Cinkota, Rákoskeresztur, Rákosszentmihály, Rákosliget, Rákoscseba, Erzsébetfalva, Soroksár, Csepel, Albertfalva, Budafok.).

³⁴⁾ A források ugyanazok, mint előbb, kivéve Franciaországot, amelynek adatai 1906-ra vonatkoznak és vétettek a Resultats Statistique du Recense-ment general de la Population 1906-ból.

A nagyvárosokban mutatkozó hiány mellett feltűnik a kis népességű, de különösen a *középnépességű városainkban* való *nagy gazdagságunk*. És ez nemcsak relatív gazdagság (a nagyvárosi népesség kicsinységének a következménye), hanem absolute véve is az amennyiben e középnépességű városok lakossága egész országunk népességének 10.74%-át teszi; ez az arány Németországban 10.62%, Franciaországban 10.85%, Ausztriában meg épen csak 5.60%. A jövő fejlődési lehetőségek hatalmas réservoirjait kell látnunk nagyszámu közepes népes városunkban. Viszont egészségtelen tünet a centralizációnak az a nagy foka, amely mellett Budapesten kívül a szó szoros értelmében vett, hozzá csak valamennyire is hasonló városunk nincs.

Ha azokkal az államokkal állítjuk párhuzamba városi népességünket, amelyek a közigazgatási jog megkülönböztette helységeket, illetve azokat is kimutatják, akkor a következő eredményre jutunk:

	városi népesség	az összlakosság százalékában
Magyarország	3,726.661	20.4
Franciaország ³⁵⁾	17,508.940	44.2
Anglia és Wales ³⁶⁾	28,162.936	78.1
Dánia ³⁷⁾	1,109.726	40.2
Svédország ³⁸⁾	1,367.600	24.8
Finnország ³⁹⁾	456.873	14.7
Portugália ⁴⁰⁾	2,005.000	33.6
Norvégia ⁴¹⁾	691.012	29.3
Románia ⁴²⁾	1,195.235	17.2
Szerbia ⁴³⁾	382.882	13.2
Oroszország (Oeur) ⁴⁴⁾	12,049.340	12.9
Bulgária ⁴⁵⁾	829.522	19.1

*

*

*

- ³⁵⁾ Resultats statistiques du Recensement general de la Population 1911
³⁶⁾ Census of England 1911. (Urban Distrikts — Rural distrikts; előbbiek a törvény által önálló egészségügyi szervezettel felruházott helységek.)
³⁷⁾ Statistiks Aarborg 1916.
³⁸⁾ Statistiks Arsboek för Sverige 1914.
³⁹⁾ Annuaire statistique de Finlande 1914.

Eddig a városi tömörülés *mértékével* foglalkoztunk. Lássuk most a városi tömörülésünk *értékét*. Hogy ez a kettő nem fedi egymást, az az eddigiek után, különösen a város fogalmával kapcsolatban mondottak után, nem szenved kétséget. Értékesnek mondjuk azokat a városi képződményeket, amelyeknek a négyes város-ismérv szerint kiszámított városi hányadosa magas, de legalább is az egyet meghaladja. Ilyenformán törvényhatósági joggal felruházott városaink 2,195.717 lakosából 1,941.235, vagyis 88.41% ily értékes városlakója. Nem kell ugyan azt hinni, hogy ez már azután mind vérbeli városlakó. A mérték meglehetősen enyhe — mint láttuk — a hazánkban fenálló valószínűs differenciákból kiinduló volt. Ebben a 88%-ban szerepelnek a foglalkozásilag erősen kevert színezetű városok, mint Versec, Pancsova, Baja stb. Minthogy rendezett tanácsu városaink városi hányadosát — a kifejtett okoknál fogva — nem állott módunkban megállapítani, ahhoz folyamodtunk, hogy városi népességünket a foglalkozás alapján három kategóriába osztva igyekeztünk város-képződésünk értékét megállapítani. Az első kategóriába kerültek azok a városok, amelyekben az őstermeléssel foglalkozók a népesség legfőllebb 20%-át teszik (elsőrendű, iparos városok); a másodikba, amelyekben az őstermelők 20—50%-ot tesznek (másodrendű, foglalkozásilag vegyes városok); a harmadikba, ahol arányuk az 50%-ot is túllépte (harmadrendű, őstermelő városok). Lássuk külön-külön a különböző kategóriájú városok arányát a thj. és r. t. városok csoportjában:

	I., Thj. városaink népességéből élt	100 lakos közül
iparos városokban	1,648.410	75.09
foglalkozásilag vegyes v.	323.418	14.72
őstermelő városokban	223.889	10.19

⁴⁰⁾ Censo da poblacao do reino de Portugal.

⁴¹⁾ Annuaire stat. de la Norvege 1912.

⁴²⁾ Annuaire stat. de la Roumanie 1912.

⁴³⁾ Annuaire statistique de la Serbie.

⁴⁴⁾ Relevé general des resultats du depouillement des sonnees du premier recensement de la population 1897.

⁴⁵⁾ Annuaire stat. du royaume de Bulgarie 1911.

	II., R. t. városaink népességéből élt	100 lakos közül
iparos városokban	735.225	48.02
fogl. vegyes v.	359.711	23.49
őstermelő v.	436.008	28.49
A városok egyesített népességéből		
iparos városokban	2,383.635	63.96
fogl. vegyes v.	683.129	18.33
őstermelő városokban	659.897	17.71
Összesen:	3,726.661	100.00

Az eredmények meglehetősen szomorúak. Törvényhat. jogú városaink népességének ugyan kerek $\frac{3}{4}$ -e izig-vérig városias város lakója, de több mint $\frac{1}{10}$ -de a lakosságnak még mindig csak névleg városlakó, voltaképen történelmi és geográfiai kényszerből, továbbá a tanyagazdálkodási rendszer révén naggyá nőtt falusi jellegű helység lakója, amelyek külsőleg itt-ott városi karakterrel birhatnak, de nagy többségük távol áll attól, hogy a demológus a városok sorába iktathassa őket. Hogy ez a megkülönböztetés mennyire jogosult, azt tisztázzák az alábbi fejezetek; itt csak arra a feltűnő különbségre s egyben a különbségtételt igazoló tényre utalunk, amely a hármas városkategória közt a település módja tekintetében fennáll. A szétszórtan, külteleken élő népesség súlya annál nagyobb, minél nagyobb az őstermelő népesség, tehát minél „alacsonyabb rendű” városkategóriát vizsgálunk. A tömörült népességet 100-nak véve volt a szétszórtan élő népesség a tulnyomólag iparos városokban 9.3, a foglalkozásilag vegyes városokban 46.9, a tulnyomólag őstermelő városokban 86.5. Ezek a számok mintegy előre sejtetik, hogy egy oly vizsgálódásnál, amely a város és vidék népére jellemző különbségekből és azok okaiból bizonyos törvényszerűségeket óhajt levezetni, egészen más súllyal esnek a mérlegbe a tulnyomólag iparos városok, a városi jelleg igazán jogosult hordozói, mint az agrikultur városok. Az előbbiekre kell a legnagyobb súlyt fektetni, mert ezekben ténykednek a leghatékonyabban azok az okok, amelyek a városba tódulás jelenségét előidézik s amelyek a városi népesség fizikai és pszichikai szerkezetét a falusitól oly eltérőleg formálják. Ezek és az ezekhez bizonyos foku jóakarattal hozzászámítható foglalkozásilag vegyes városok — mint látjuk — törvényhatósági városunk népes-

ségének tulnyomó többségét: 90%-át teszik, de már rendezett tanácsu városainknál ez az arányszám erősen leszáll, úgy, hogy itt a lakosságnak jóval több, mint egynegyedét teszik az östermelő jellegű falu-városok. Összes városaink lélekszámából pedig a falu-városok 660.000-et tesznek ki. Mindenesetre jelentékeny tömeg. Érdekes kérdés, hogy vajjon az ország különböző vidékein milyen arányban van a különböző jellegű városok népessége. Így derül fény arra, hogy hol vert a városi élet mélyebb gyökeret, hogy hol van a város-éltető talajunk.

	100 thj. és r. t. városi lakos közül tulnyomólag foglalkozásilag iparos	100 thj. és r. t. városi lakos közül tulnyomólag foglalkozásilag vegyes	100 thj. és r. t. városi lakos közül tulnyomólag foglalkozásilag östermelő
	iparos	vegyes	östermelő
	jellegű városban élt.		
Duna jobb p.	84.3	15.1	0.6
Duna bal p.	73.3	18.3	8.4
Duna-Tisza köz	56.8	13.3	29.9
Duna-Tisza köz Bpest nélk.	14.0	26.4	59.6
Tisza jobb p.	87.1	11.8	1.1
Tisza bal p.	40.0	44.2	15.8
Tisza-Maros sz.	50.0	38.8	11.2
Erdély	79.4	18.3	2.3
Fiume	100.0	—	—
Összesen:	64.0	18.3	17.7

Legértékesebb városi képződményeink sulyáról igaz képet úgy kapunk, ha azok népességét az illető országrész népességének egészéhez arányítjuk. Ily alapon élt 100 lakos közül:

	tulnyomólag iparos	foglalk. vegyes városban.	városi jellegű
Duna jobb p.	9.38	1.67	11.05
Duna bal p.	8.97	2.24	11.21
Duna-Tisza köz	26.63	6.22	32.85
Duna-Tisza köz Bpest n.	4.29	8.12	12.41
Tisza jobb p.	12.49	1.69	14.18
Tisza bal p.	5.93	6.55	12.48
Tisza-Maros szög	7.25	5.63	12.88
Erdély	10.38	2.39	12.77
Fiume	100.00	—	100.00
Összesen:	13.05	3.74	16.79

Most már a számok kétségbe nem vonható bizonyító erejének a világnál is láthatjuk, hogy hazánk különböző vidékein

egészen más-más típusu városok fejlődtek ki. Míg az észak-keleti felvidéken, Dunántul és Erdélyben a városi népesség 80—90%-a iparos városokban lakik, addig a nagyalföldön (a fővárostól eltekintve) csak minden hetedik városi lakos sziv valódi városi levegőt. Már jelentékenyen jobb a helyzet a Tiszántul és a Tisza-Maros szögön, ahol azonban az őstermelő, illetve vegyes foglalkozású városok súlya még mindig nagyon számottevő, beszédes bizonyosságul annak, hogy ott, ahol a termő talaj oly kitünő, mint Alföldünkön, s ahol az iparhoz szükséges segédanyagokban, hajtóerőkben a talaj nem gazdag (szénhiány), a megélhetés főforrása és természetes alapja az őstermelés. A várost pedig az ipar, a forgalom levegője élteti. Ezért tökéletlenek — mint városok — bizonyos fokig alföldi városaink, kevés kivételtől eltekintve. Ha most azt nézzük, hogy az átpolgárosodott városi népesség az össznépeségnek mekkora hányadát teszi a különböző országrészekben, úgy arra az eredményre jutunk, hogy a Duna-Tisza köz Budapest révén magasra emelkedő arányszáma után szintén a Tisza jobb partja s utána Erdély következik, lévén a Tisza jobb partján közel hárommannyi elsőrendű város lakó, mint a Duna-Tisza közén — Budapest nélkül. A viszonylag békésebb múlt, továbbá az a fontos szerep, amelyet ez országrészek, különösen Erdély mint állami függetlenségünk és nemzeti kulturánk évszázadokon keresztül igazi reprezentánsa vitt, alighanem jelentékeny befolyással voltak a városi élet élénk kifejlődésére. Gazdasági és kulturális súlypontunk azóta a periferiákról egyre inkább a központba helyeződik s ez nem maradhat hatás nélkül a város-fejlődés folyamatára sem. Azért egyoldaluan és az életerőtől izmosodó sikság rovására járnánk el akkor, ha *csak* az átvárosiasult karakterrel bíró *közigazgatásilag városnak tekintett helységekre* terjesztenők ki figyelmünket. Így — mint fentebb láttuk a táblázatból — csak 16.8% városlakónk volna (3,066.764). De ez még nem jelenti azt, mintha ezenkívül nem lenne városlakó Magyarországon. Így pl. azok a 2000-en felüli községek, amelyekben az őstermelők, napszámosok és bányászok⁴⁶⁾ arányszáma nem emelkedik

⁴⁶⁾ A községekre szigorubb elveket állapítottunk meg a kategorizálásnál, különben megtörténne, hogy egy népesebb bányászfalu (az erdélyi Érchegy-ségben), vagy a csongrádi kubikos község, Mindszent, a városok sorába emelkednének.

tul a 20%-on, feltétlenül városi jellegűeknek veendő, habár a címük nincs is meg ehhez. Ily számítással 47 új, demológiailag feltétlenül városi jellegűnek tekinthető helységet nyerünk. Ország-részenként részletezve:

	helységek száma	lakos szám	a falusi népes- ség ‰-ban
Duna jobb p.	12	58.183	2.12
Duna bal p.	12	54.154	2.84
Duna-Tisza köz	9	129.300	6.46
Tisza jobb p.	6	38.891	2.56
Tisza bal p.	1	4.223	0.19
Tisza-Maros szög	5	33.228	1.81
Erdély	2	5.303	0.22
Összesen:	47	323.282	2.22

Tehát elég jelentékeny azoknak a községeknek a száma, amelyeknek a népessége nem egy valószínű város lakosságától csak abban különbözik, hogy nélkülözi a kellő közigazgatási szervezetet. Mily jelentékeny a különbség ország-részenként! A Duna-Tisza közén van a legnagyobb súlya ezeknek a városias faluknak. Meg kell jegyeznünk, hogy a 9 község egytől-egyig Budapest közvetlen szomszédságában van⁴⁷⁾ s így azok tulajdonképpen az ország egészéből, az ország szívébe és a sziv pitvarába áramló népvándorlásnak a porduktumai. Erdélyben, de még inkább a Tisza balpartján ezek szerint a közigazgatási jellegű városokon kívül alig van számba vehető tömeg, amely városi alapjellegű, ellenben az ország nyugoti és északi részein elég jelentős azoknak a községeknek a népessége, amelyek reá-szolgálnának a kivételes közigazgatási címre.

Ha helyes képet akarunk nyerni városiasodásunk értékéről, akkor ezeket a helységeket sem szabad számításán kívül hagyni. Tehát az előbb kimutatott 16.79% felnövekszik 18.56%-ra (3,390.046). Még mindig elég szigorú mértékkel mértünk, mert bizonyos, helyenként igaz, nagyfokú jóakarattal tekintetbe kell vennünk azokat a 2000 léleknél népesebb községeket is, amelyekben az őstermelők, bányászok és napszámosok aránya 20–50% közt ingadozik, vagyis ahol jelentékenyen kisebb, mint a falusi népességben.

⁴⁷⁾ A 9 község Kíspeszt, Erzsébetfalva, Pestszentlőrinc, Csepel, Budafok, Rákospalota, Pestújhely, Rákosliget, Rákosszentmihály.

Ezek a községek sok esetben járási székhelyek, kisebb vasuti csomópontok s így kereskedelmi központok stb.; ezek voltak az u. n. mezővárosok, a város és vidék közti átmenetet képviselő helyiségek. Bizonyos, hogy a „város fogalmáról” szóló részben kifejtett módszerünk keresztülvitele kiadós tallózást vinne végbe e „városok” közt, de az is valószínű, hogy számottevő részük mégis csak megmaradna városnak. Ezek jelentőségéről a következő számok világosítanak fel:

	a helységek száma	lélekszám
Duna jobb p.	42	197.110
Duna bal p.	37	141.505
Duna-Tisza köz	32	188.617
Tisza jobb p.	28	88.869
Tisza bal p.	19	79.175
Tisza-Maros szög	15	83.456
Erdély	18	66.488
Összesen:	191	845.220

Hozzáadva a községek e kettős csoportját, az első és másodosztályu közigazgatási városok összegéhez, a következő végeredmények fejezik ki — szerintünk — az előző fejezetben említett módszerünk kivihetetlensége okán — csak *megközelítő* pontossággal — az értékesebb városi települések súlyát ország-részenként:

	100 lélek közül város lakó szigorubb módszerrel	enyhébb módszerrel	középérték
	iparos és vegyes fogl. közig. jell. városok max. 20%-ban öss. term. községek	ugyanazon városok max. 20% és 50% öss. termelővel bíró községek:	a városi tömörülés valószínű mértéke:
Duna jobb p.	12.93	19.33	16.13
Duna bal p.	13.70	20.21	16.95
Duna-Tisza köz	36.29	41.29	38.79
Duna-Tisza köz Bpest nélk.	16.88	23.42	20.15
Tisza jobb p.	16.38	21.41	18.89
Tisza bal p.	12.65	15.69	14.17
Tisza-Maros szög	14.44	18.34	16.39
Erdély	12.98	15.45	14.21
Fiume	100.00	100.00	100.00
Összesen:	18.56	23.19	20.87

A középértéket azért számítottuk ki, mert valószínűnek tartjuk, hogy a községek második csoportjából igen sok nem áll azon a fokon, hogy azt városnak vehessük. Kérdezhetné valaki: miért e sok számítás, amikor voltaképen megközelítőleg csak arra az eredményre jutottunk, mintha a lélekszám, avagy a közíg. jelleg alapjára helyezkedtünk volna? Abstract középértékünk (20.87%), mely szerintünk városiasodottságunk megközelítőleg hű kifejezője, valóban nem áll messze a közigazgatásilag városoknak tekintett népesség arányszámától (20.40%) s az elnéző számítási módszerrel nyert 23.19% ugyancsak közel áll a 10.000-es lélekszámon felüli városlakók arányszámához (23.76%). Nem kell hosszasan bizonyítani azt, hogy nem végeztünk hiábavaló munkát, mert nyilvánvaló, hogy mások az azonos végeredmények componens értékei; más városok, az igazibb városok tömör sora áll a mi számaink mögött, míg a formális — bár a miénkhez hasonló — számokban erősen keverednek a valódi értékes városok a nagyranőtt falukkal. Hogy a látszat szerint jóformán egyazon eredmények mögött lényegileg erősen elütő tömegek rejlenek, az kiviláglik akkor, ha egy rövid összehasonlítást teszünk országrészenként a város és vidék aránya között a különböző módszerek szerint.

100 lakos közül városban élt

50%-nál
kevesebb
ősterme-
lővel bíró
városok-
ban és
faluk

	közíg. jelleg	abstract számi- tásunk alapján	lélekszám (10.000-en felül)	
Duna jobb p.	11.10	16.13	12.33	19.33
Duna bal p.	12.24	16.95	10.56	20.21
Duna-Tisza köz	46.90	38.79	58.46	41.29
Duna-Tisza köz Bpest nélk.	30.72	20.15	45.81	23.42
Tisza jobb p.	14.35	18.89	12.66	21.41
Tisza bal p.	14.84	14.17	24.12	15.69
Tisza-Maros sz.	14.51	16.39	17.80	18.34
Erdély	13.08	14.21	9.14	15.45
Fiume	100.00	100.00	100.00	100.00
Összesen:	20.40	20.87	23.76	23.19

Mily jelentős különbségek! Az Alföld városlakóinak — különösen a lélekszám kriteriuma alapján nyert — feltűnő nagy

száma elvont számításunk szerint (Budapestet kikapcsolva) lecsúszd az országos átlag alá: Dunántulon és a felvidéki országrészekben ellenben jelentékenyen megnövekszik.⁴⁸⁾ (I. sz. térképünk az 1. rovat (közigazgatási jelleg) városi népességét illusztrálta az illető megyék falusi és városi egyesített népességének a százalékában. Ugyanazon szinfokozással, de persze a megyék sorrendjét alaposan megbolygatva, mutatta a városi lakosságot II. sz. térképünk, amely a 4. rovat szerint készült.)

Végeredményben hazánk városi szerkezetű helyiségeinek a lélekszámát — kétségtelenül némi jóakarattal — 4,235.266-ra, vagyis a népesség 23.19%-ra tesszük. Valószínűbb azonban, hogy a kétségtelenül városi lakosság a 20.87%-ot, 3,812.000-et nem haladja meg sokkal. Ezzel meglehetősen ellentétbe kerülünk *Hellerrel*, valamint *Kováts Ferencel*, akik — ugyan bizonyos kautélák fentartásával — Magyarország városi népességét már egy évtizeddel előbb is sokkal többre becsülték, nevezetesen Heller 40.23%-ra, Kováts 29.6%-ra.⁴⁹⁾

Helleré az érdem, hogy a felvidéki és alföldi városok jellege közti különbségre nyomatékosan felhívja a figyelmet s hogy megvonja a különbséget a kettő között. De önmagával jut ellentétbe akkor, amidőn az uniformizálás helytelenségéből igen helyesen kiindulva — mégis a lélekszámot teszi számításának alapjául, mindössze azzal a distinkcióval, hogy az ország egy bizonyos részében már a 2000 főnél népesebb községet is városnak számítja, míg az Alföldön az 5000 lelken alóli községet faluszámba veszi. A népszám önmagában még keveset mond s bizonyos — nálunk elég magas — határokon alól csak a településmódra kiható talajrajzi, történeti stb. tényezőknél a függvénye; úgy, hogy a pusztán népszám szerfelett nagy túlbecsülését kell látnunk Hellerben, aki minden egyéb kriteriumot mellőzve, kísérelte meg a városi népesség megállapítását. Kovátsnak „netto népessége” szintén vetett be új szempontot a városi és

⁴⁸⁾ Ha Nagy-Budapestet, mint önálló elbírálást igénylő városkomplexumot, elválasztjuk a Duna-Tisza köztől, akkor a városlakók abstract aránya 14.29% lesz; a IV. oszlop szerinti számítással nyert arányszám pedig 17.21%, tehát jóval kisebb az országos átlagnál.

⁴⁹⁾ Heller Farkas: A városba tömörülés jelensége Magyarországon. Közg. Szemle 1905; Kováts Ferenc: A városba tömörülés jelensége Magyarországon. Közg. Szemle 1905.

vidéki népesség fogalmához fűződő vita anyagába, de tanyalako tömegek leszámításán kívül ő sem keres más, a város és vidék lényegére valóban jellemző kriteriumokat s amellet az ország területének a hármaskategóriába való beosztásától bizonyos fokú önkényességet sem lehet elvitatni. Lényegesen közelebb áll egyébként az ő városi népesség-coefficiense a miénkéhez, ami annak tulajdonítható, hogy alföldi országrészeinkben a 10.000-es lélekszámot vette kiindulópontul, ami ugyan (az uniformizálás eredendő hibája!) egyes esetekben kirekeszt néhány városias jellegű községet a városok sorából, míg a zömöt illetőleg Alföldünkön még mindig kissé alacsony sorompót jelent ez a szám.

Az eszközök korlátolt volta mellett még fenti számításunkat sem tekintjük teljesen véglegesnek, mert azt hisszük, hogy a végleges megállapításhoz az individuumokig lemenő s fent megkísérelt vizsgálódások után juthatunk el. (L. városi hányados.).

3. Népsűrűség.

A gazdasági és kulturális fejlődés irányára és mértékére egyáltalában nem közömbös az, hogy valamely terület és a rajta élő népesség száma között milyen az arány. *Földes* tömör és mégis tág perspektívát nyitó szavakkal ecseteli azokat a termelés, fogyasztás és forgalom terén beálló gazdasági következményeket, amelyek a sűrű, illetve gyér együttélésekből származnak s amikre a népsűrűség szempontjából a városokat érinti, nem mulasztja el, hogy a nagy néptorlódás kulturális, politikai következményeire utaljon, mondván többek között: „... a szellemi és kulturális élet szempontjából pedig, a szellemi mozgalmak fluiduma az eszmék és eszmények hordozója az ember lévén, azok gyorsabban terjednek el, hol az emberek sűrűbben laknak egymás mellett és ennek következtében a szellemi érintkezés és surlódás ott nagyobb.”¹⁾ A különböző társadalmak egymás közti érintkezésében azoknak a társadalmaknak lesz nagyobb szavuk, amelyek a saját területük-adta természeti előnyöket a lehető legjobban, a leggazdaságosabban kiaknázzák s annak legkülönbözőbb termelvényeit beleviszik a társadalmak vérkeringés-folyamába: a viláfgorgalomba. Ez azt föltételezi, hogy a természet, a

¹⁾ Földes: Magyarország statisztikája. Budapest 1885. 35 és köv. lap.

külvilág fölött minél jobban uralkodjék az ember. Ott uralkodik pedig a legjobban, ahol a legteljesebb a munkamegosztás. Nagy munkamegosztás eleve viszonylag sűrű népességet feltételez. Ezeket szem előtt tartva, lássuk, hogy milyen a terület és a népesség közt fenálló viszony hazánkban, összehasonlítva azt a külfölddel s közelebb, hogy milyen a népsűrűség a település két jellegzetes pontján: a városon és a falun.

Az anyaország 282.870 q. km. területének 1910-ben 18,264.533 lakosa volt, vagyis átlag egy q. km.-re 64.6 lakos jutott.

E népsűrűséggel Európában közepes helyet foglalunk el s mintegy átmenetet képezünk egyfelől Középeurópa és Anglia, másfelől a keleti és északi államok közt.

Hazánknál sokkal sűrűbben lakottak:

Belgium	252.1
Anglia és Wales	238.6
Hollandia	179.7
Olaszország	120.9
Németbirodalom	120.0
Ausztria	95.2
Svájc	90.9

lakossal négyzetkilométerenként.

Népsűrűség dolgában körülbelül egy színvonalon állanak hazánkkal: Franciaország (73.1), Dánia (70.8), Portugália (64.8), Szerbia (60.3) lakossal q. kmterenként. Határozottan gyérebbek azonban a többi balkáni állam, Spanyolország (39.5), továbbá Oroszország (26.4) és a Skandináv államok (Norvégia 7.3.)²⁾

Nem lévén feladatunk e nagy különbség okainak egyenként való megfejtése, itt csak röviden utalunk Mayr nyomán azokra a tényezőkre, amelyek a népsűrűség különböző mérvét létrehozzák. Szerinte befolyást gyakorolnak a népsűrűségre:³⁾

1. Természeti tényezők és pedig:
  - a) a hőmérsékleti viszonyok,
  - b) a csapadék mennyisége,
  - c) a folyamokban való gazdagság, ill. szegénység,

²⁾ Annuaire international de statistique I. Etat de la population. La Haye 1916. 4 és köv. lap.

³⁾ Mayr: A társadalmi élet törvényszerűsége 127 és köv. lap. (Németből fordítva. Bpest 1881.).

d) a domborzati viszonyok és a talaj minősége,
 e) a tengernek, mint forgalmi pályának és táplálkozási forrásnak közelsége.

2. Gazdasági tényezők: foglalkozás (nomád, földmives, iparos, kereskedő.).

3. Jogi viszonyok (föld szabad felosztása, ipar szabadsága, családalapítás szabadsága.).

4. Egyéb tényezők (népszokások: két gyermek rendszer, faji sajátságok, békés vagy zaklatott mult.).

Mielőtt hazánk konkrét viszonyaiból kiindulva, igyekeznénk megfejteni — bár részben — ez okok szerepét, tisztázzuk azt a különbséget, amely népsűrűség dolgában város és vidék közt fennforog. A különbség érthetően *igen nagy*. Míg ugyanis az anyaország vármegyei népességében — ide értve a r. t. városokat is — egy q. km.-re csak 58.2 lélek jut, addig a 27 thj. város népességében nem kevesebb, mint 319.9.⁴⁾ Egyes városok, így a főváros (4538.0), Fiume (2371.7), Nagyvárad (1336.8) ezt a magas arányt is sokszorosan meghaladják. Érthető, mert a városok általában az iparos tevékenység, a forgalom és a szellemi művelődés színhelyei, ezek pedig nincsenek közvetlen föltételezett-ségi viszonyban a város területének a nagyságával. Lehet mondani, az igazi városias város népsűrűségének bizonyos igen magas határokon belül alig van határa. Páris népsűrűsége q. kméterenként 36.955.9.⁵⁾ Csupán ez alapon még nagy tévedés volna azt állítani, hogy ott a túlnépesedés bajaiban sinylődnek. A városi népsűrűség az imént említett ok miatt egészen más elbírálás alá esik, mint a falusi. Minthogy az okozati kapcsolat a föld és nép között laza, ebből következik, hogy a városok népsűrűségére nem szükséges oly nagy súlyt fordítanunk, mint a vidék népsűrűségére. A város területének hozzácsatolás útján való nagyobbodása, vagy kisebbedése máról-holnapra alászállíthatja vagy megnövelheti a népsűrűséget anélkül, hogy annak különösebb jelentősége volna a város lakosainak megélhetési viszonyaira.⁶⁾

⁴⁾ Magyar statisztikai évkönyv 1914.

⁵⁾ Annuaire international de statistique la Haye 33. lap.

⁶⁾ Temesvár népsűrűsége 1900-ban 1473.1 volt, 1910-ben az időközben Temesvárhoz kapcsolt Mehala község nagy határa folytán alászállott a népsűrűségi hányados 853.6-ra.

Egyébként általánosítani nem lehet s nálunk kétszeresen nem, mert hisz a mi városaink egymástól felette eltérő struktúrájúak. Érdekesen bizonyítja ezt a tényt a népsűrűségnek a városok, foglalkozásilag különböző kategóriái közt véghezvitt vizsgálata. Az eredmény az, hogy a

17 tulnyomólag iparos	} thj város- ban	egy q kmterre jut lakos
7 foglalkozásilag vegyes		1097.6
3 tulnyomólag őstermelő		134.8
		82.6

Ebből kitűnik, hogy a népsűrűsége befolyást gyakorló tényezők közt igen nagy súllyal esnek latba a gazdasági tényezők s ezek között is első sorban a foglalkozási viszonyok. Az agrár Kecskemét a maga 76.6-os népsűrűségével már mögötte marad a Duna-Tisza köz vidéki népességének is, nem beszélve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről, amelynek a sűrűsége sokkal nagyobb. Tehát az őstermelő jellegű városoknál a népsűrűség reális tartalommal bíró fogalom, oksági viszony eredménye s így párhuzamba állítandó a falusi népsűrűséggel.⁷⁾ Mielőtt azonban erre reá térnénk, az okulásra alkalmas helyi sajátosságokat elmosó országos átlagot apróbb elemekre kell bontanunk, hogy azután az okulásra még alkalmasabb kisebb individuumokat is szemügyre vegyük népsűrűségünk alakulásában felfedezett törvényszerűségek vizsgálata során.

	Jutott egy km ² -re lakos		
	a vármegyék- ben	a thj. város- sokban	összesen
Duna jobb p.	65.6	460.6	69.2
Duna bal p.	63.6	573.0	66.1
Duna-Tisza köz	77.2	308.5	104.4
Tisza jobb p.	52.8	650.8	55.6
Tisza bal p.	57.0	161.4	59.9
Tisza-Maros szög	54.7	362.7	59.0
Erdély	44.9	440.4	46.3
Fiume	—	2371.7	2371.7
Országos átlag:	58.2	319.9	64.6 ⁸⁾

⁷⁾ Meglepheti a tájékozatlan külföldit, hogy a mi Szegedünk területe (816 q. km.) nagyobb, mint Wien, Páris, Berlin, London, Bruxelles és Napoli egyesített területe (802). E városokban a terület legnagyobb része háztöbbséggel, utcákkal takart tényleges város, Szegeden a terület tulnyomó része szántófölddel és legelővel borított terület. *Annuaire international statistique* La Haye 1916. ⁸⁾ Magyar Stat. Közl. 42. Népszámlálás 1910. I.

Leszögezhetjük, hogy 1. a különbségek elég jelentősek, de még sem tulságos nagyok, úgy, hogy — csak a nagy és nem épen a leghomogénabb területeket egybefogó országrészek adatait tekintve — mondhatnók: hazánk viszonylag elég egyenletesen benépesített terület. Ha csak a vidéki népességre vagyunk figyelemmel, akkor a legritkább (Erdély) és a legsűrűbb országrész (Duna-Tisza-köz) sűrűségi coefficiente úgy aránylik egymáshoz, mint 50 : 86-hoz, ami igazán nem kedvezőtlen arány, összehasonlítva pl. Poroszország adataival, ahol a leggyébrebb két tartomány sűrűsége (Ostpreussen és Pommern) úgy viszonylik a két leglakottabb tartomány népsűrűségéhez (Rheinprovinz és Westphalen), mint 50 : 210-hez.⁹⁾ 2. További benyomásunk az, hogy az ország nyugoti felében sűrűbb a lakosság, mint keleti felében; a nyugatról keletre csökkenő népsűrűség mindenesetre feltűnik, habár a maximumot nem is a legnyugatibb országrészben találjuk, hanem az ország szívében: a Nagy magyar síkságon. Legsűrűbben lakott megyéink:

Pest-Pilis-Solt-Kiskun	85.2
Csanád	84.7
Esztergom	84.3
Nyitra	82.8
Békés	81.4
Sopron	79.8
Vas	79.4
Zala	77.8

A legritkábban lakott megyék a következők:

Csik	28.8
Besztercenaszód	29.5
Máramaros	36.8
Háromszék	38.1
Liptó	38.7
Fogaras	38.9
Arva	39.0
Krassószörény	42.1

lélekkel q. kméterenként.

Sűrűn lakott területek: 1. az ország nyugati szegélye a Muraköztől a Fertőig, amelyet a Hanság és a Csallóköz ritkábban

⁹⁾ Annuaire international statistique 8. lap.

lakott vidéke választ el az alsó Vág-völgy felette sűrű népeségétől, amely a második sűrűsödési gócot képezi. Budapest, mint centrum körül fejlődött ki a harmadik, igen intensíven lakott terület. A negyedik s kiterjedésre legnagyobb sűrű terület a Tisza-Körös-Maros által határolt rész, amely — Szeged centrumon át — délnyugati irányban, Bácsbodrog középső harmadában is folytatást nyer. Kisebb sűrűsödési gócot találunk még a Tisza-kijáró körül (Ugocsa), a Maros mentén (Marosvásárhely körül), a Mátra alján, a Duna mentén (Tolna) és felső Trencsénben.

A ritkán lakott részek között a legszembetűnőbb az ország keleti és északkeleti szélén huzódó Kárpátok öve. Jelentékeny egybefüggő és igen ritkán lakott terület Hunyad déli hegyes fele és az ezzel összefüggő Krassószőrény délkeleti fele is. A Tátra alja, Felsőgömörrel, továbbá a Biharhegység körül csoportosuló számos járás már egy árnyalattal jobban benépesített terület. Az ország szívében: Pestmegyében is találunk egy ilyen egybefüggő gyér területet, a Kiskunság jó részét, amelynek a térképen szembetűnő halvány színezése oly élénk ellentétben áll a főváros körüli nagy koncentrálódásra valló fekete folttal.¹⁰⁾

Mielőtt tovább mennénk, felelnünk kell arra a jogosan felvethető kérdésre: vajjon helyes-e a népességet a terület egészével minden fentartás nélkül egybevetni? Vajjon nincs-e szükség bizonyos korrekciókra?

Igy szóba kerülhet s — ezt alkalmazzák is egyesek — a népességnek nem az összterülethez, hanem a szántóföld területéhez való viszonyítása. Ez azonban nem egészen kifogástalan eljárás és pedig azért nem, mert a szántóföld mellett az ország számos vidékén a többi művelési ág (erdő, legelő, rét stb.) túlsúlyra jut a nép megélhetése szempontjából.¹¹⁾ Az persze kérdés, hogy az erdő, legelő stb. az általa elfoglalt terület nagysá-

¹⁰⁾ E leírást a Magy. Stat. Közl. új sorozatának 27-ik kötetében levő, járásonként feltüntetett népsűrűségi térkép alapján készítettem; igaz ugyan, hogy ez az 1900-as viszonyokra vonatkozik, míg mi az 1910-es viszonyokról beszéltünk; ez azonban nem jelent egy ily leírásnál nagy hibát, mert ha a népsűrűség emelkedett is azóta az egész országban, a különböző területek népsűrűségének egymáshoz való viszonya, változatlan maradt.

¹¹⁾ Csikvármegye szántóföld területe 1909-ben 71.342 hektár, erdőterülete 226.749 hektár (Magy. stat. évk. 1909.).

gának *arányában* képezi-e a nép megélhetésének forrását. Aligha.¹²⁾ De ez még nem ok arra, hogy kirekesszük a népsűrűség nevezőjéből e művelési ágak területének nagy tömegét, mert a népsűrűségi arányszám csak akkor helyes, ha mind az a terület számításba vétetik, amely a népességnek számbavehető megélhetési forrását képezi. Különösen mérlegelendő az a nagy szerep, amelyet az erdőségek az ipar (faipar) és így a népesség gyarapítása körül betöltenek.

Helyesebb és alkalmilag értékesítendő módszer az, amely a tengerszin feletti 1000 méternél magasabb területeket levonja, az összterületből s a közigazgatásilag elhatárolt területek (megyék, járások) népsűrűségét e magas fekvésű tájak nélkül tünteti fel, mint ahogy azt *Kerekes* teszi,¹³⁾ főleg azzal okolván meg eljárását, hogy 1000 méteren felül alig találunk hazánkban települést. Ez a település-földrajzi szempontból korrekt indokolás a közigazdást elvileg még nem nyugtathatja meg feltétlenül. Kérdés, hogy e terület a közigazdasági életben számot tesz-e vagy nem? A mostoha közlekedési viszonyok folytán és az 1000 méteren felüli terep sokszor tultagozott volta miatt (uttalan völgyek, szakadékok stb.) azonban tényleg valószínűnek kell tartanunk, hogy az 1000 méteren felül levő földterületek ezidő szerint legalább nem játszanak nagy szerepet közigazdasági életünkben és ezért ott, ahol az 1000 méteren felüli terület az egyes megyéknek jelentékeny részét teszi, élnünk kell *Kerekes* korrigálásával.

A népsűrűség a nép és föld viszonya lévén, nem lesz érdektelen számba venni — kivált a különböző területek különböző népsűrűségének az indokolásánál — a népességnek azt a részét, amely nem függ *közvetlenül* a földterület nagyságától. A nem őstermelésből élők és az őstermelők aránya az ország vidéki népességében is nagy különbségeket mutat fel s tekintve, hogy az iparból, kereskedelemről stb. élők száma a földterület nagy-

¹²⁾ A csikszeredai becsőljárás (45 község) kataszteri tiszta jövedelme 353.192 K, ebből a szántóföldre jutott 138.800 K, a rétekre 140.495, a legelőkre 29.947 K, az erdőkre 22.424 K, s azon felül a kataszteri tiszta jövedelem holdanként átlagban szántóknál 202 fill., a rétnél 129 fill., a legelőnél 34 fill., erdőnél 13 fill.

¹³⁾ *Kerekes J. Zotán: Magyarország népsűrűsége 1910-ben* Kolozsvár, 1914.

ságától — legalábbis jórészt — független, nem járnánk el helyesen, ha e különbségeket teljesen negligálnók. Hogy az iparos és kereskedő foglalkozású területek milyen nagy népességet bírnak el, arra az eddig közölt nemzetközi adatokon kívül csak Szászországra utalunk, amely a maga 14.993 q. km. (tehát Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyénél kevéssel nagyobb) területén 4,806.681 embert tart el; népsűrűsége tehát 320.6. De nálunk is észlelhető az a jelenség, hogy a nem őstermelő népesség növekvő arányával emelkedik a népsűrűség. Így azokban a vármegyékben, ahol a nem őstermelő foglalkozású népesség az őstermelők számának legfőlebb 40%-át teszik, volt a népsűrűsége 54.9 q km.-ként 40—60%-át teszik, volt a népsűrűsége 58.7 q km.-ként több mint 60%-át teszik, volt a népsűrűsége 66.2 q km.-ként¹⁴⁾

Ez az utóbbi szám bizonyára jóval nagyobb lenne, ha levonnók az 1000 méteren felüli területeket az összterületből, mert viszonylag épen e felső kategóriában van sok olyan megye, amelyben számottevő az 1000 méternél magasabb fekvésű terület.¹⁵⁾ Kiváncos lesz tehát az összehasonlításnál egyfelől lehetőleg a nem őstermelő népesség súlyát nézve azonos megyéket összevetni, illetve másfelől, amennyiben foglalkozásilag lényegesen eltérő megyéket hasonlítunk össze egymással, ott a foglalkozásnak a népsűrűségekre gyakorolt módosító hatását szem előtt tartani.

A nyugati részek nagyobb lakottsága részben arra vezetendő vissza, hogy a nem őstermelő népesség itt jóval nagyobb súlyú, mint az ország keletén. Mindazonáltal Dunántul és főleg a Nagy-Magyar Alföld sűrűbb lakosságát a termékenyebb talaj, az enyhébb klíma, az intenzívebb földművelésre kedvezőbb feltételek következményének kell betudnunk. Főleg a termékenyebb talaj, a kedvezőbb, egyenletesebb s így intenzív mezőgazdasági terme-

¹⁴⁾ 40%-ig Fejér, Győr, Somogy, Zala, Árva, Bihar, Hajdu, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Alsófehér, Besztercenaszód, Csik, Fogaras, Kisküküllő, Kolozs, Marostorda, Nagyküküllő, Szolnokdoboka, Tordaaranyos, Udvarhely; 40—60% Baranya, Komárom, Moson, Tolna, Vas, Veszprém, Bars, Hont, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Bácsbodrog, Csongrád, Heves, Jásznagykunszolnok, Abauj, Bereg, Sáros, Ung, Zemplén, Békés, Máramaros, Krassószörény, Háromszék, Hunyad, Szeben; 60%-on felül Sopron, Esztergom, Liptó, Nógrád, Turóc, Zólyom, Pest-Pilis-Solt, Borsod, Gömör, Szepes, Brassó.

¹⁵⁾ L. Kerekes I. m. II. táblázatát, 31. lap.

lésre alkalmasabb klíma javára írható Nyugatmagyarország és az Alföld Kelet- és Északmagyarországnál nagyobb termés-átlaga is. A folyóvizek népsűrítő hatása is kivehető (Vágmente, Tiszamente, kivált Tokajig a balparton, Maros alsó- és középfolyása stb.). A hegyes-dombos vidékek soványabb talaja a hátszél felé közeledve egyre gyéribben lakott. Inkább a talaj gyenge minőségére és a művelési ágak közül a szántóföld kisebb arányára vezetnők vissza a gyéribb lakosságot, semmint a klímára; hogy nem ez a fő ok, mutatja a tőlünk északra levő Galicia, amelynek az éghajlata átlagban nem kevésbé zord, mint a mi Felvidékünké, s a népsűrűsége mégis 102,2, közel kétszerese a mi hegyes-dombos országrészeinknek. A termékeny, sűrűn lakott folyamköz közepén elterülő gyér folt (Kiskunság) szintén a kevésbé termékeny s így csak később megszállott talajának (futóhomok és szíkes laposok)¹⁶⁾ tulajdoníthatja kis népességét. Az Alföld és a hegyvidék érintkezési pontjain is föllelhető bizonyos fokig a népsűrűség növekedése, amint utaltunk is erre (Mátraalja, Munkács vidéke stb.). Itt a „vásárvonal” népességsűrítő hatását láthatjuk, amelyről az előbbi fejezetben, mint városfejlesztő tényezőről már megemlékeztünk volt (l. 278-ik lap).

Ha találunk is magyarázatot népsűrűségünk egyes feltűnő különbségeire, marad még mindig elég megoldatlan kérdés. Mi az oka annak a nagy néprítkulásnak, amely a sűrű szélső nyugati övön (Zala, Vas, Sopron) belül kezdődik s amely kiterjed a dusan termő Somogy, Veszprém és Fejér megyékre, hogy azután a három megye érintkezési pontjában fekvő Tolnában ismét megközelítse a népesség a nyugati végek kedvező fokát? S miért száll alá ismét a szomszédos, termékeny Baranyában újból a vidéki átlag színvonalára a népsűrűség, amelyet az agrikultúrabb jellegű, jelentékeny 1000 méteren felüli területtel rendelkező Alsófehér is meghalad? Mi az oka annak, hogy a jóval agrikultúrabb jellegű Nyitra aránylag sokkal több embert táplál, mint a Nyitránál általában délibb fekvésű és amellet erősen eliparosodó Nógrád? Gömör alacsony népsűrűsége sem látszik indokoltnak az északabbra fekvő és így zordabb, terméketlenebb Szepessel, Liptóval, Zólyommal szemben.¹⁷⁾ Ugocsa kiemelkedő

¹⁷⁾ Az 1000 méteren felüli területeket leszámítva.

¹⁶⁾ L. Kerekes I. m. 24. lap.

népsűrűségét a nálánál délibb fekvésű Szatmárral, Szabolcs-csal, Bereggel szemben, de általában az ország északkeleti harmadával szemben is szintén bajosan érthetni.

A nyugati szegély nagy népsűrűségét szokták többek közt a békésebb multtal magyarázni.¹⁸⁾ Ha ez volna a főok, akkor az elmúlt évtizedekben (békés korszak) a belső, ritkább öv népsűrűségének fokozott ütemben kellett volna gyarapodnia, hogy az a természetellenes ür, amely a külső és belső öv népsűrűségét elválasztja, lassanként kiegyenlítődjék. E helyett azt látjuk, hogy ujabban e differencia még inkább fokozódik,¹⁹⁾ világos jeléül annak, hogy más ok miatt oly fájdalmasan extensiv népesség dolgában magyar fajunk hatalmas reservoirja, amelyhez a fenti három megyén kívül — némileg kedvezőbb aránnyal — Győr és Komárom is csatlakozik.

A rejtély kapujának a kulcsát Kenéz kutatásai adják kezünkbe. Nagy munkájában,²⁰⁾ a hazai és külföldi adatok egybehangzó és gazdag arsenáljával sikerül bebizonyítani azt, hogy a munkaerő intenzitása mily nagy mértékben függ a *birtokmegoszlástól* s hogy ilyenformán a birtokmegoszlásnak mily elhatározó fontosságu befolyása van a népsűrűségekre. A száz hektár szántóra, kertre és szőlőre eső mezőgazdasággal foglalkozó egyének számát országrészenként párhuzamba állítja az egy-egy birtokosra eső szántóföld, kert és szőlőterület nagyságával és egy, csaknem matematikai értékű okozati összefüggést nyújt a birtokmegoszlás és a népsűrűség közt, mely összefüggés legyen az, hogy az ország egyes részeiben a mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozó népesség sűrűsége tel-

¹⁸⁾ L. statisztikai kézikönyveinket.

	népsűrűség		növekvés	‰-os növekvés
	1890.	1910.		
Zala	67.9	77.8	+ 9.9	14.6
Vas	71.6	79.6	+ 8.0	11.2
Fejér	48.7	53.4	+ 4.7	9.6
Veszprém	54.6	58.1	+ 3.5	6.4
Somogy	48.9	54.8	+ 5.9	12.1

²⁰⁾ Kenéz: Nép és föld (a gazdasági élet statisztikája A. I.) Budapest 1917. 3. lap, 15. lap, 17. lap és 98. lap és stb.

jesen arányosan növekszik a föld elaprózódásával.²¹⁾ A nagybirtoknak a mezőgazdasági népességet ritkító mivolta is kétségkívüli igazolást nyer Kenéz e művében. Igaz, hogy itt csak a szántóföldre, a kertre és a szőlőre szorítkozik a vizsgálat, de tekintve, hogy az ország legkiterjedtebb művelési ága a szántóföld, világos, hogy a nagyobb birtoktesteknek a népritkító hatása nem maradhat hatás nélkül az egész földterülethez viszonyított népsűrűsége sem s legföllebb annyit lehet megengedni, hogy ott, ahol a szántóföld szerepe alárendeltebb, esetleg lazább az összefüggés birtokmegoszlás és népsűrűség közt.

Tudva ezeket, könnyebb lesz a népsűrűségbeli különbségeknek az indokolása. Nézzük, hogy a kérdéses megyék területének mekkora hányadát foglalja el a nagy (1000 holdon felüli) és a középbirtok (100—1000 holdas), szóval a 100 kat. holdon felüli birtokok, tehát azok, amelyekben az idegen munkaerő szerepe mellett a családi munkaerő jelentősége elenyészik.

	nagy- és középbirtok területe az összterület százalékában.	népsűrűség q. kmé- terenként.
Vas	38.79	79.6
Zala	52.54	77.8
Veszprém	59.78	58.1
Somogy	68.19	54.8
Fejér	74.17 ²²⁾	53.4

²¹⁾

	az egy-egy birtokosra eső szántóföld, kert és szőlő ter. nagysága, (hektár)	100 hektár szántóra, kertre és szőlőre jut őstermelő egyen.
Horvát-Szlavonia	4.6	75.2
Királyhágón túl	5.6	57.2
Duna bal p.	7.6	42.1
Tisza jobb p.	8.0	38.7
Duna jobb p.	9.0	37.7
Tisza bal p.	9.1	36.5
Tisza-Maros szög	9.2	35.6
Duna-Tisza köz	11.9	28.5

Kenéz I. m. 3. lap.

²²⁾ Magyar stat. közl. Új folyam XXIV. a magy. szt. korona orsz. mezőgazdasági statisztikája. III. 1900.

Az összefüggés szintén csaknem matematikailag pontos és ez annál nyugodtabb lelkiismerettel állítható, mert a kettős csoport között foglalkozás dolgában sincs lényeges különbség, értelmiség stb.) elem aránya földtől függőkhöz képest a következő: Vasban 54 : 100; Zalában 35 : 100; Veszprémben 52 : 100; Fejérben 34 : 100; Somogyban 38 : 100.²³⁾ Vagyis Vas a határos Veszprémmel, Zala a szomszédos Somogggyal és Fejérrel minden további elvonatkoztatás nélkül összehasonlítható. Sopron is (nagy és középbirtok aránya 49.10%) jóval sűrűbb (79.8) a szomszédos Győrnél (62.2), ahol viszont a nagyobb birtoktestek aránya 58.82%-a az összterületnek, avagy Komáromnál (64.1), ahol a 100 holdon felüli birtoktestek aránya 59.21-re emelkedik. Itt azonban már része lehet a népsűrűség terén fennálló nagy különbségben Sopron megye nagyobb arányu indusztrizálódásának (61 : 100) kivált Győrrel szemben (31 : 100) viszont Komárom népsűrűségét a nagybirtokokkal valamivel kevésbé terhelt Győr fölé szintén jelentékeny, földtől nem közvetlenül függő lakosságának köszönheti (58 : 100). Említettük, hogy Tolnába érve, felszökik a Dunántul centrumának gyér népsűrűsége. A népsűrűség itt 75.6 q kméterenként szemben a szomszédos Somogggyal, ahol csak 58.8. De másképen is áll Tolna birtokmegoszlás tekintetében. A 100 holdon felüli birtokok területének 48.39%-át borítják, míg Somogyban 68.19%-ra rug a népritkító nagyobb birtokok aránya. Fenn Nyitrában a népsűrűség — mint említettük — igen nagy (82.8) míg Nógrádban, ahol az indusztrizálódás nagy méreteket öltött (74 : 100, szemben Nyitra 49 : 100 arányával) a népsűrűség csak 63.3, de viszont itt a nagyobb birtokok az összterületnek nem kevesebb, mint 64.98%-át teszik ki, addig Nyitrában ez az arány jóval kisebb (51.50). De Északmagyarországon is kivethető ez az összefüggés, ha talán nem is mindig oly szigorú következetességgel. Gömör csekély népsűrűsége (44.0), illetve az 1000 méteren felüli részek leszámításával 46.7) szintén felötlő, de nem egészen érthetetlen ha szembeállítjuk az öt környező megyék népsűrűségével — kapcsolatban a nagyobb terjedelmű birtokok arányával.

²³⁾ Kiszámítva a magy. stat. közl. 48. kötetének abs. számaiból.

	népsűrűség.	nagy- és közép- birtokok száma.	földtől közvetlenül nem függő és függő elemek aránya.
Gömör	46.7	62.02	83 : 100
Abauj	49.1	57.80	44 : 100
Szepes	51.7	43.28	114 : 100
Liptó	66.1 ²⁴⁾	40.26	85 : 100

A sokkal agrikulturabb Abaujjal szemben még így is feltűnik az elmaradás, amely azt a gyanút kelti, hogy a természeti és gazdasági birtokmegosztás okokon kívül Gömörben egyéb okok is szerepet játszanak a népsűrűség alacsony voltának előidézésében.

Magyarország keleti részén Ugocsa kiemelkedő népsűrűsége szintén szigorú nexusban van a birtokmegosztással. E megye déli és nyugati szomszédai a keletre fekvő gyér Máramarost sem kivéve, egytől-egyig nagyobb mértékben vannak megosztva a nagy- és középbirtoktól, mint a kis Ugocsa, de népsűrűségük is kisebb.

	nagyobb birtoktestek aránya.	népsűrűség
Zemplén	66.41	54.6
Bereg	56.93	62.5
Ugocsa	31.62	75.6
Szilágy	46.86	60.3
Szatmár	52.84	59.5
Bihar	53.24	54.9

A két sor divergenciája szinte megkapó szépen érvényesül s csak nyer értékében akkor, ha meggondoljuk, hogy pl. Zemplénnél, Beregnél határozottan agrikulturabb jellegű Ugocsa.

De a délvidéken és Erdélyben sem jut holtpontra a törvényszerűség.

	Volt a 100 holdon felüli birtokok aránya.	népsűrűség.
Arad	56.17	59.2
Csongrád	53.61	72.7
Békés	53.24	81.4
Csanád	44.88	84.5
Marostorda	48.96	46.6
Kolozs	48.03	46.6
Tordaaranyos	39.39	49.6
Szolnokdoboka	37.75	52.6
Alsófehérvár	33.44	60.8

²⁴⁾ Leszámítva az 1000 méteren felüli területeket.

A déli fekvés, a termékeny talaj természetesen azt eredményezi, hogy itt még az elég jelentékeny nagy birtok mellett is nagy a népsűrűség, ami azonban csak a különböző okok kölcsönhatását bizonyítja, de ezen belül ép úgy érvényesül a nagybirtok népritkító tulajdonságának a törvényszerűsége, mint az erdélyi medencében. Így azután már érthető, hogy a hegyesebb, erdősebb Alsófehér tulszárnyalja népsűrűségben a kitűnő talaju, nagyobb termés-átlagokat produkáló, vasutakkal sűrűn behálózott Somogyot, vagy a főváros tözsomszedságában fekvő s már csak ezért is intensív gazdálkodásra, sok ember felhalmozódására praedestinált Fejért. Az ország keleti részeinek nagy szerencséje, hogy aránylag igen kevés a nagybirtok, mert ennek köszönhetik azt, hogy népsűrűségük nem jóval alacsonyabb, mint a milyen.

Érdemes elgondolkozni: mily nagy a különbség az ipari és mezőgazdasági koncentráció között. Az előbbi, amelynek legjellegzetesebb eseteit a városok falai közt és a nagy ipari vidékeken észleljük, szinte korlát nélkül növelik a népszámot; az utóbbi annak ritkulását eredményezi. Minden más, kétségtelen előnyt vagy hátrányt figyelmen kívül hagyva: *a népesség-politikusnak* máris elég ez az állásfoglalásra.

Ha igaz is, hogy a birtokmegosztásnak, illetve a nagyobb birtokoknak erre következtetni engedő arányának ismerete nélkül nem alkothatni helyes képet népsűrűségünk jelentősége felől, egyoldalúság lenne azt állítani, hogy ezzel mindent megmagyarázhatunk. Baranyát 59.3-as népsűrűsége az ország közepesen lakott megyéi közé sorozza, holott a birtokmegosztás — amennyiben a közép- és nagybirtokok aránya együttesen is csak 43.05%-ot tesz ki szerencsés, szemben a szomszédos Somogy 68%-os és az egész Dunántul közel 55%-os arányával. De ilyen Hont is, ahol a nagy- és középbirtokok aránya ugyan valamivel nagyobb, de még mindig sokkal kisebb, mint a szomszédos Nógrádban; népsűrűsége azonban kirívóan kicsi: 46. Gömör nem teljesen indokolt kis népsűrűségéről szoltunk. Ezekhez csatlakozik a Bánát, illetve a Bánság (Torontál, Temes) viszonylag alacsonynak tetsző népsűrűséggel (60.0, 56.1), holott a nagybirtok és a középbirtok itt sem erős. A Mayr által „egyéb okok” közé sorozott tényezőkkel állunk itt szemben. Lehetetlen észre nem venni, hogy e megyék közül az első három az olyan-

thropia fészke, ahol a gyermekkorlátozás évtizedek óta egyre nagyobb mértékben terjed. Kissé bajos ugyan a gyermekkorlátozás tényét, mint végső okot leszögeznünk, mert hisz nyilvánvalólag ennek is sok különböző gazdasági, műveltségi és erkölcsi stb. oka van, de ezek vizsgálata messze vezetne s különben is máshova tartozik. E megyéknek a népsűrűség terén való elmaradásában azonban minden valószínűség szerint az állandóan silány belső szaporodásnak is van része. Temesben és Torontálban e mellett a nagy kivándorlás juttatta ujabban feltűnő stagnálásra a népsűrűségi coefficientst. A termékeny talaj, a birtokmegoszlás viszonylag kedvező volta azt sejteti, hogy igazuk van azoknak, akik — mint Kenéz és Szentiványi²⁵⁾ — a délvidéki kivándorlást nem annyira a szegénység és a kedvezőtlen gazdasági helyzet következményének, hanem a meggazdagodás vágyának tulajdonítják. Erre vall — és itt már ismét a birtokmegoszlásra térünk — az a körülmény, hogy a jómódu, nagyobb paraszt birtokosok (10—100 k. hold) száma a kevésbé ellenálló képes kis- és törpebirtokosokéhoz képest sehol sem oly kedvező, mint Torontál svábjai között,²⁶⁾ akik közt a kivándorlás megindult²⁷⁾ s akik közt legujabban is intenzív a kivándorlási mozgalom. De a nagyobb parasztbirtok s ezek között különösen az 50—100 holdas tekintélyes birtoktestek nagy aránya a délvidéken²⁸⁾ nemcsak a népritkító kivándorlás motivumainak a felismerésére ad bizonyos támpontot, hanem ön-

²⁵⁾ Kenéz Béla: Magyarország népességi statisztikája. Bpest. 1906. 247-ik l.; Szentiványi Ferenc: Torontál vármegye vándorlási mozgalmáról. Magyar társadalomtudományi szemle 1911. 305. és köv. l.

²⁶⁾ Országos átlagban a 10—100 holdas birtokosok (kereső és eltartott) száma úgy aránylott az 5 holdon alóliakhoz, mint 109 : 100-hoz, addig Torontál németjeinél úgy, mint 252 : 100-hoz, Temes német birtokosai közt, mint 241 : 100-hoz (Magy. Stat. Köz. Uj sorozat 56. Népszámlálás 1910. IV. abszolút számaiból).

²⁷⁾ 1899—1913-ig 100 kivándorló közül Torontálban és Temesben 60.2 volt a németek száma, holott a népesség arányának megfelelőleg csak 28.1-nek szabadott volna lennie (Magy. Stat. Közl. 67. köt. kivándorlás 1899—1913-ig).

²⁸⁾ Az 50—100 holdas birtokosok és eltartottjaik száma országos átlagban úgy aránylott a kis kis-birtokhoz (10 kat. holdon alóliak, mint 308 : 10.000-hez, addig Torontálban és Temesben úgy, mint 771 : 10.000-hez. (Magy. Stat. Közl. Uj sorozat 56. Népszámlálás 1910. IV.)

magában is *magyarázza* bizonyos fokig a népsűrűség alacsonyabb voltát, ha tekintetbe vesszük azt a *Kenéz* által igazolt szabályszerűséget, amely szerint minél kisebb a birtok: *aránylag* annál több embernek szolgál megélhetési forrásul, annál fogva, hogy a kis birtoktest — már kicsisége miatt is — reá van utalva a legintenzívebb ágak kultiválására, a jövedelmezőségi szempontból elsőrendű fontosságú fokozott állattartásra stb. Messzire vezetne és külön tanulmányt igényelne, ha az e pontról nyíló perspektíva hatása alatt rendre vennők az ország kisebb egységeinek a birtokmegoszlását, illetve a kisbirtoknak nagyság szerinti részletes tagozódását és ez alapon igyekeznénk indokolni a még talán nem eléggé indokoltnak tetsző különbségeket. A fenti eset csak intő példa arra, hogy nem elég a nagy- és középbirtok erejének az ismerete, — habár kétségtelenül ez idézi elő a legpregnansabb különbségeket — hanem sulyt kell helyezni arra is, hogy a kisebb birtokokon belől itt vagy ott melyik kategória az uralkodó (nagy kisbirtok: 50—100 holddal, közepes kisbirtok: 10—50 holddal, kis kisbirtok 5—10 holddal, vagy törpebirtok 5 holdon alóli). Ettől a körülménytől ugyanis a népsűrűség éppen nem független.

Hátra van még, hogy népsűrűség tekintetében egybevevessük környezetükkel az Alföld nagy őstermelő metropolisait: Szabadkát, Hódmezővásárhelyt és Kecskemétet. Közülük a két előbbinek a népsűrűsége nagyobb és pedig Szabadkáé jelentékenyen nagyobb, Kecskemété ellenben kisebb, mint az őket környező vármegyei törvényhatóságoké.

Érdekes és a különbségeket már önmagában is indokoló szembeállítást mutathatunk be:

	a nem őstermelő népsűrűség az őstermelők százalékában.	népsűrűség q. kméterenként.
Szabadka	87%	97.1
Bácsbodrog vm.	48%	71.6
Hódmezővásárhely	56%	82.1
Csongrád vm.	49%	72.7
Ellenben		
Kecskemét	72%	76.6
Pestpilis S. vm.	85%	85.2

Minél kisebb a város fölénye az industrizálódásban a környezettel szemben, annál kisebb a fölénye népsűrűség dolgában, ahol pedig a környezet tulszárnyalja iparosodásban a várost, ott a népsűrűségi fölényt hátrány váltja fel. A vidéki átlagnál mégis nagyobb fogyasztó tömeg, párosulva e városoknak, mint közlekedési gócpontoknak (Szabadka) nagy forgalmával, magyarázatát adják annak, hogy itt a vidéki átlagot sűrűsége nézve tetemesen meghaladó népességgel van dolgunk.

4. A nemek aránya városon és vidéken.

A faj fenmaradása, a családi életnek etikai tisztasága, a társadalom helyes gazdálkodása egyaránt megköveteli, hogy a két nem számaránya lehetőleg egyensúlyban legyen. Már ezért is fontos a férfiak és nők számarányának ismerete, amelyből — az azt előidéző *okok* kiderítésével — következtethetünk az illető társadalom életviszonyainak egészséges, vagy beteg voltára. De fontos a két nem számarányának ismerete azért is, mert egész raja a társadalmi tüneteknek éppen nem független attól, hogy a kérdéses társadalomban milyen számmal vannak képviselve a férfiak és a nők. Anélkül, hogy a később következőknek elébevágnánk, egész röviden megemlítjük, hogy abban a képzelt társadalomban, amelyben a nők kétszeres túlsúlyban vannak a férfikkal szemben — az eddigi törvényszerűségeink tanúsága szerint — határozottan kisebb lesz a halandóság, kisebb lesz az öngyilkosságok száma, sokszorosan kisebb a kriminalitás, kisebb a kivándorlás, de viszont kisebb lesz minden bizonnyal az ily társadalom gazdasági súlya is, honvédelmi ereje s így politikai súlya, mint egy oly, az előbbivel egyébként minden tekintetben hasonlatos társadalomban, amelyben a férfiak és nők száma egyenlő, vagy éppen a férfiak javára mutatkozik a fenti különbség. Ha a férfiak és nők számát nem tudjuk, illetve nem tartjuk folyton szem előtt, akkor hajlandók leszünk az említett társadalmi tünetek okát egyéb körülményekben keresni, holott az ok a feltételezett esetben nyilvánvalóan a nemi különbségeken sarkall. De még ettől eltekintve is a népmozgalmi coefficiensek sem nyugszanak helyes alapon mindaddig, amíg nem tudjuk, hogy milyen arányban van a női né-

pesség az össznépesességhez képest. A nyers módszerek (a házasságoknak és születéseknek az össznépesességekhez való viszonyításai) hibái részben abból fakadnak, hogy a nyers módszer elhanyagolja a népesség nem szerint való megoszlását.

Kérdés most már, hogy város és vidék közt mily különbség áll fenn a nemek aránya tekintetében? Az 1910-es népszámlálás adatai szerint¹⁾ volt az anyaország

	f é r f i a k s z á m a.	n ö k
thj. városaiban	1,092.631	1,103.086
r. t. „	764.065	766.879
Városaiban összesen:	1,856.696	1,869.965
Kis- és nagyközségeiben	7,206.239	7,331.663
Mindössze:	9,062.935	9,201.598
vagyis e szerint jutott 1000 férfira nő:		
a thj. városokban		1010
az r. t. városokban		1004
városokban összesen		1007
Vidéken		1017
Mindössze:		1015

E számok azt bizonyítják, hogy a vidék némileg nagyobb nőtöbbséggel rendelkezik, mint a város, bárha a különbség e szerint meglehetősen alárendelt volna, — ha ugyan egyáltalában helyes alapon nyugodnék számításunk. Számításmódunk azonban nem helyes, mert a hivatalos kimutatás az összes (polgári és katonai) népességben regisztrálja a férfiak és nők számát, ami ha az ország egészét nézzük, akkor helyes képet is ad, de ha területileg elhatárolt kisebb részeket, nevezetesen a közlekedési, gazdasági centrumokat képező és így stratégiaiilag a katonai népesség tömörítésére alkalmasnak bizonyult városokat vizsgáljuk, akkor helytelen világításba helyezi a nemek számarányát. Nem egy városban sokszor a fiatal férfiak egész vármegyére szóló tömege gyülemlik meg, akiket nem a város vonzó erejének hívó szava szólított a város falai közé; ezeket a tételes törvény parancsszava készíti az ideiglenes és így a

¹⁾ Magyar Stat. Közl. Uj sorozat 42. Népszámlálás 1910. I. 15. lap; a r. t. városok nem aránya külön-külön összegezve.

város gazdasági és kulturális életébe csak laza kapcsokkal egybefűződő városi életre. Hogy a katonaság városi koncentrációja mily nagyfoku, azt eléggé megvilágítja a következő adat: az anyaországban jelenlevő 122.333 katona közül 64.868, vagyis 53.0% a thj. városokban s 37.384, vagyis 30.7% a rendezett tanácsu városokban állomásozott, vagyis amíg a népesség egyötödét képező városokban élt a katonaság erős négyötöde, addig a nagyvidéki népességben mindössze 19.861 katona találtatott, ami az összes katonai népességnek 16.3%-a. Világos, hogy a városok férfi népességét indokolatlanul szaporítanók. ha a nemek arányát az össznépességben vizsgálónk. Helyesebb a polgári népességet számításunk alapjául venni.²⁾ Jutott 1000 férfira nő a polgári népességben:

a thj. városokban	1073
a r. t. városokban	1056
városokban összesen	1066
vidéken	1022
Magyarországon	1027

²⁾ Csak *helyesebb*, de megint nem kifogástalan eljárás. Nem kell felednünk, hogy a város *saját* lakossága is produkál bizonyos számú katonát, akiket — hacsak a polgári népességre vagyunk tekintettel — jogtalanul hagyunk ki a számításból. Ezek száma azonban a városban felhalmozott idegen születésű katonaság számához viszonyítva minden valószínűség szerint csekély. Igaz viszont, hogy a városban született katonai népességhez hozzá kell számítanunk azokat is, akik nem a városban születtek, hanem állandó városi *lakosok*. Tekintve, hogy a városi lakosságban a helyben születtek az össznépességnek csak jó $\frac{2}{3}$ -ét teszik, tekintélyes summával kell gondolatban megtoldanunk azt a hibaforrást, amely abból származik, hogy a városi életet élő katonai népességet kirekesztjük a népességből. A hibaforrást csak úgy lehetne pontosan kiküszöbölni, ha tudnók azt, hogy a városok katonai népességéből mennyien éltek közvetlen bevonulásuk előtt városban s mennyien vidéken. A két mennyiséget hozzáadnók a városi és vidéki népességhez. Ennek hiányában egy közvetett módszerhez folyamodunk. A feladat az, hogy megállapítsuk azt a valószínű kulcsot, amely szerint hazánk katonai népessége megoszlik város és vidék közt. Nem járnánk el helyesen, ha a városi és vidéki népességre az össznépességhez viszonyított arányszámait (20.4%, ill. 79.6%) fogadnók el kulcsképen és pedig azért nem, mert a város és vidék aránya — mint látni fogjuk — nem fedi minden korosztályban a fenti arányt. Egyes korosztályokban s ide tart a 20—39 éves is — a város súlya jóval nagyobb. Tehát arra a viszonzyszámra van szükségünk, amely jelzi azt, hogy száz 20—39 éves *polgári lakos* közül mennyi a városlakó és mennyi a vidéki. A 20—39 éves városi illetve vidéki össz-

A jegyzetben kísérletet tettünk arra, hogy a városi és vidéki összes népességben megállapítsuk a férfiak és nők arányát, amikor is azt az eredményt nyertük, hogy a városokban 1000 férfira 1049, vidéken 1007 nő jut, tehát a városnak a vidékéhez viszonyított nőtöbblete a két módszer szerint megközelítőleg hasonló. A város nőtöbblete a polgári népességben 44-el nagyobb, mint vidéken; alább a kiigazított és a katonaság valószínű eloszlását is figyelembe vevő eljárás szerint a város fölénye körülbelül szintén ekkora (42), holott ha csak az össznépséget néztük volna minden további korrektívum nélkül, akkor arra, a valósággal merőben ellenkező eredményre jutotunk volna, hogy a városban kisebb a nőtöbblet, mint a falun.

A város és vidék közti különbséget ezek szerint tetemesnek kell mondanunk.³⁾

A városi nőtöbblet nem szorítkozik csupán hazánkra. *Ausztriában* 1910-ben az össznépségben 1037 nő jutott 1000 férfira; a nagyvárosokban ellenben mint *Wienben* (1086), *Prá-*

népességből le kell számítanunk a 20—39 éves városi ill. vidéki katonaságot. A thj. és r. t. városok 20—39 éves összes népessége 1,249.192. (Magy. Stat. Közl. 42. Népszámlálás 1.) A 20—39 éves katonai népességet (93.756) levonva marad 20—39 éves városi polgári lakos 1,153.303; a megfelelő koru vidéki népességből (3,804.689) levonva, a 20—39 éves vidéki katonai népességet (18.976) kapunk eredményül 3,783.713-at. A két végeredményt összegezve arra az eredményre jutunk, hogy hazánk 20—39 éves polgári népessége 4,937.016, amely számból 23.36% jut a városra, 76.64% a vidékre. Feltehető, hogy a katonaság létszámába kimutatott népességben is ily arányban van a városi és vidéki elem. A katonai népességet tehát ezen arány szerint szétbonthatjuk városi és vidéki alkotó elemeire, amikor is arra, a teljesen pontosnak és véglegesnek persze nem tekinthető eredményre jutunk, hogy a 122.333 katona közül 28.577 tekintendő olyannak, akinek állandó lakhelye város és 93.756 vidékinek. A polgári népesség férfiához hozzáadva e számokat, az eredmény a következő:

	f é r f i a k.	n ö k.
thj. és rend. tan. városok	1,782.821	1,869.965
vidék	7,280.114	7,331.633

Tehát a nők és férfiak valószínű aránya a következő:

	1000 férfira jutott nő
thj. és r. t. városokban	1049
a vidéken	1007

³⁾ Körülbelül akkora különbség, amekkora az európai viszonyok közt normális (1026) nőtöbbséggel rendelkező Németország és a balkán államok közt van. (Görögország 986. Románia 974.) *Annuaire international de statistique* I. La Haye 1916.

gában (1127), Triesztben (1044), Grázban (1114) és Brünnben (1109) a nőtöbbslet többszörösen felülmulta az összes népességben talált többsletet.⁴⁾ A *Németbirodalomban* 1910-ben 1000 férfira 1026 nő jutott, amivel szemben a 48 nagyváros polgári népességben 1098 s összes népességében is 1062 nő jut 1000 férfira.⁵⁾ *Franciaországban* 1034 nő jutott 1000 férfira (1906), de a Párist magában foglaló Seine departementben 1096, a Liont magában foglaló Rhone departementben 1086 s a Bordeauxot magában foglaló Gironde dep.-ban 1083 nő jutott 1000 férfira.⁶⁾ *Angliában és Walesben* 1000 férfira 1068 nő esett, ezzel szemben Londonban 1127, Liverpoolban 1085, Manchesterben 1080, Leedsben 1104.⁷⁾

Az északi germán államok adatai is ezt a szabályszerűséget igazolják. Dániában 1000 férfira falun 989, városban 1127 nő jutott,⁸⁾ Svédországban a megfelelő számok 1006 és 1168⁹⁾ s az Óceánon túl, az európai szerencsét kereső férfiak nagy reservoirjában: az Északamerikai Egyesült Államokban is felleljük ezt a különbséget. Itt a falvakban 1000 férfira csupán 910 nő jut, a városokban azonban már csaknem egyensúlyban van a férfinem (983), sőt maga New-York, Baltimore, Boston stb. már határozott nőtöbbsletet mutatnak.¹⁰⁾

Honnan a városok nagy nőtöbbslete?

Hogy tiszta képet nyerjünk a nőtöbbslet okáról, vizsgálat alá kell vonni azokat a *tényezőket, amelyekről a két nem számaránya függ*. Így ki kell terjesztenünk a figyelmet a természetes szaporodás két tényezőjére: a *születésekre és halálozásokra*, ugyszintén a tényleges szaporodás mérvét véglegesen meghatározó *vándormozgalomra*: elsősorban a kivándorlásra.

A születésekben megnyilvánuló ama törvényszerűség, hogy 1000 élveszületett leányra évről-évre 1050—1060 fiú születik, a városokban sem szenved csorbát. Legfőlebb annyit mondhatunk, hogy egy halvány árnyalattal kisebb a városokban a

⁴⁾ Österreichische Statistik Neue Folge 2. Volkszählung.

⁵⁾ Statistik des Deutschen Reichs. 240

⁶⁾ Resultats statistiques du recensement 1906.

⁷⁾ Census of England and Wales 1911.

⁸⁾ Statistisk Aarbog 1916.

⁹⁾ Statistisk Aarbog för Sverige 1914.

¹⁰⁾ Thirteenth Census of the United States 1910.

fiuszülöttek fölénye, mint vidéken, 1000 leány élveszülöttre az 1901—1910-es évek átlagában Magyarországon 1059.6 fiuszülött jött világra, a thj. városokban e szám 1058.3-ra gyengül, míg a vármegyékben (ideértve a r. t. városokat is) valamivel magasabb 1059.7.¹¹⁾ A különbség oly minimális, hogy a nőtöbblet magyarázatánál szóba sem jöhet. Tehát úgy az egész országban, mint a városokban a születés a férfinemnek ad jóval nagyobb kilátást a számbeli túlsúly megszerzésére. De ellentétesen hat a népmozgalom másik tényezője: a halandóság. A férfiakat évről-évre nagyobb mértékben tizedeli a halál, mint a nőket. Az 1901—1910-es évek folyamán az anyaország 2,284.232 férfi halottja mellett a női elhaltak száma 2,190.319, tehát 1000 nőre 1043 férfi jutott.

Nemcsak hazai adataink, hanem a külföld idevágó adatgyűjteménye is megerősíti azt, hogy a városi élet a férfiak egészségére sokkal károsabb befolyást gyakorol, mint a nőkére. Csak utolsó népszámlálásunk idejében vizsgálva a két nem halandóságát városon és vidéken, azt találjuk, hogy

	esett 1000	
	férfira férfi	nőre nő
	halott az 1910. 1911. évek átlagában.	
thj. városokban	23.9	20.5
a vármegyékben	25.4	23.8 ¹²⁾

A nők vidéken is kevésbé halandók, mint a férfiak, ámde a városokban a nők privilégizáltak tetsző helyzete még sokkal szembetűnőbb. Különösen kiemeli ezt a tényt *Kenéz* az első magyar halandósági táblázat szöveges részében, részletesen megmagyarázva e jelenség jelenleg mellőzendő okait. Visszatérve a nők kedvezőbb halandóságát eláruló 1043 : 1000 arányra, a mondottak után nem lepődünk meg azon, hogy a városokban ez az arány jóval magasabb (1124 : 1000) jelezvén, hogy ennyi férfi halott jut 1000 női halottra, míg vidéken a különbség ezzel szemben már meglehetősen kicsi: 1034 : 1000. Ez azután a nemek természetes szaporodását város és vidék

¹¹⁾ Absolut számok: fiuszülöttek (élve) Magyarország 3,307.086, a 27 thj. város 309.242, a vármegyék 2,997.844; leány élveszülöttek Magyarország 3,121.072, 27 thj. város 292.153, vármegyék 2,828.919. (Magy. Stat. Közl. Új sorozat 7., 22., 32., 50. köteteinek absolut számaiból kiszámítva.)

¹²⁾ Magy. Stat. Közl. Új sorozat 50., 98. lap.

szerint érzékenyen befolyásolja. Az egész országban a fiuknak az élveszültöttek közti fölényét a nők kedvezőbb halandósága nem tudja ellensúlyozni, úgy hogy a természetes népmozgalom eredménye évtizedről-évtizedre a férfiaknak kedvez.¹³⁾

Másképp áll ez a városban. Itt a férfiak túlnagy halandósága teljesen lerontja az élveszültöttek közt mutatózó fiutöbbletet, úgy hogy az 1901—1910-es években az anyaország 27 thj. városában a férfiak csak 64.570 lélekkel gyarapodtak a születések és a halálozások különbözete révén, míg a nők 74.420-al, tehát 1000 férfiszaporulatra 1152 nőszaporulat esett. Vidéken éppen fordítva a nők természetes szaporulata kisebb; ezt ugyanis 1000-nek tekintve volt a férfiaké 1119. (856.333, ill. 958.284.)¹⁴⁾ Megállapítható tehát, hogy a városokban a természetes népmozgalom a nőknek kedvez s így a nők nagyobb száma már a természetes szaporodás révén is indokolható. Viszont másfelől a vidék népességében mutatózó — bár nem túlnagy nőtöbblet hangos szóval kiált magyarázat után. Hisz ha csak a természetes erők produktuma volna a népszám alakulása, vidéken erős férfitöbbletnek kellene kialakulnia. A városi nőtöbblet, mint említettük, indokolható a természetes szaporodásból, de itt óvatosnak kell lennünk és nem szabad rövidesen azt mondanunk, hogy a nőtöbbletnek a városi női népesség kedvezőbb természetes szaporodása az oka. Ezt akkor lehetne mondani, ha a városi népesség számának alakulása kizárólag avagy legalább főként a természetes szaporodástól függene. A valóság ezzel szemben az, hogy a városokban a természetes szaporulat a népesség növekedése szempontjából csak másodrendű jelentőségű, szemben a bevándorlási többlettel,

¹³⁾ V. ö. Kovács A.: Népesedésünk újabb jelenségei. Közgazd. Szemle 1912. 793. lap.

¹⁴⁾ Ugyanaz a jelenség, mint Poroszországban, ahol 1905—1910 közt a férfiak 1,471.800, a nők 1,447.000 lélekkel szaporodtak a születések többlete révén, ezzel szemben Berlin és a „Nagy-Berlint” magában foglaló Brandenburg tartomány egyesített népességében a férfiak természetes szaporodása 109.938, a nőké ellenben 113.130. (Stat. des Deutschen Reichs 240/2) Feld adatai is ezt mutatják; Poroszországban 1886—1900 közt a férfiak természetes szaporodása 0.5%-al volt kedvezőbb, mint a nőké; a nagyobb városokban a nők szaporodása volt kedvezőbb 0.4%-al. (Feld: Zur Geschlechtsgliederung der staedtischen und laendlichen Bevölkerung. Allgemeines Statistisches Archiv. 1914. 226. lap.)

amelynek a nagyságától függ elsősorban a növekvés mértéke.¹⁵⁾ Továbbá azt is meg kell gondolni, hogy a városok természetes szaporodásából levont fenti következtetések nem teljesen pontosak, mert egyes városainkban az elhaltak között nagy számmal szerepelnek a nem helybeli, illetve talált idegen halottak, akiknek nagyobb fele férfi.¹⁶⁾ Ezek — hogy úgy mondjuk — jogtalanul tüntetik fel a város halandóságát és ebből is elsősorban a férfiakét valóságnál kedvezőtlenebb színben. Ez azután a természetes szaporodásról mondottakat is alterálja bizonyos mértékig. A természetes szaporodásnak városokban észlelhető másodlagos szerepe arra a feltevésre jogosít fel, hogy hiába volna állandóan több a nők születési többlete a férfiakénál, ha ezzel szemben a vándorlási mozgalom éppen ellentétes irányban hatna, mert hisz ez a nagyobb súllyal latba eső vándormozgalom lerontaná a nőttöbbletet; vagyis eleve fel kell tételeznünk, hogy a vándormozgalom révén is a nők nyernek a városokban, ha mindjárt nem is oly nagy mértékben, mint a természetes szaporodás útján.

A vidéken mutatkozó nőttöbbletet az óriás méretű kivándorlás magyarázza. A hivatalos adatok szerint¹⁷⁾ 1901—1910 között az anyaországból 900.276 egyén vándorolt ki és ezek között 625.443, vagyis 69.47% volt a férfi.¹⁸⁾ A nők kivándorlása tehát 380.610-el kisebb, mint a férfiaké. Tekintve, hogy a mi kivándorlásunk mindenek előtt agrár kivándorlás, a férfiak nagy veszteségét is elsősorban a falusi népesség érzi meg. A vidék kivándorlása aránylag négyszerre nagyobb, mint a városé s így a férfiakat érő ama veszteség, amelyet a kíván-

¹⁵⁾ Itt csak röviden annyit, hogy a thj. városok 1900—1910 közt 353.690 lélekkel gyarapodtak, ebből csak 144.956 jutott a természetes szaporodásra, de 208.734 a bevándorlási többletre.

¹⁶⁾ A fővárosban az 1908—1913. évek alatt elhalt idegenek száma 14.586, akik között 8879 volt a férfi és csak 5707 a nő, vagyis 1000 nőre 1556 férfi jutott. (Budapest halandósága 1908 és 1909-ben 4. és 5. lap. Bpest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 51. köt.

¹⁷⁾ Magyar. Stat. évkönyv 1901—1910-es kötetek.

¹⁸⁾ Ugylátszik ez általános jelenség, mert az Egyesült Államokba érkező összes bevándorlók közt is ez az arány. 1901—09 közt 5,710.052 férfi, 2,492.336 nő érkezvén, azaz a férfiak aránya 69.84%. (Hecke: Die Frauen unter der Bevölkerung der Vereinigten Staaten stb. Statistische Monatschrift 1914.)

dorlásban való nagyobb részvételük involvál, sokkal nagyobb a vidéken, mint városon, annál is inkább, mivel a városban adataink szerint a két nem a kivándorlásban megközelítőleg egyenlő számmal vesz részt.

Fentebbi állításunk szabatos igazolására, amely szerint a városba vándorlók között is a nőknek kell többségben lenniök, hivatalos adatgyűjtésünk nem ad alkalmat, amennyiben a születési hely szerint kimutatott népességben nem tesz különbséget a polgári és katonai népesség között, hanem a katonaságot is belefoglalva csak az össznépességet tünteti fel születési hely szerint. Így nem lehetett tiszta ítéletet alkotni a két nem vándorlási készségéről. Ugy lehet némileg segíteni a bajon, ha a városi és vidéki, mindkét nembeli népességet a korstatisztikával kombináljuk, kimutatván, hogy a különböző korcsoportokban hány nő jut városon és vidéken 1000 férfira. Így egyrészt ellenőrizhetjük azt a hatást, amelyet a katonaságnak a városokba történt koncentrálása okoz a nemek arányszámán, másrészt bepillantathatunk a két nem vándorlási hajlamának eltérő voltába s így eltérő gazdaság-társadalmi jelentőségébe s amellet a város és vidék eltérő természetes népmozgalmának a következményeit, nyomait is fellelhetjük.

	jutott 1000 oldalt megnevezett kora férfira nő	a vármegyék	az anya-
	a 27 thj. városban	népességében	országban ¹⁹⁾
0— 4 éves	983	989	988
5— 9 „	1001	992	993
10—14 „	1012	989	990
15—19 „	1126	1015	1029
20—24 „	803	1134	1065
25—29 „	986	1022	1017
30—39 „	1000	1046	1040
40—49 „	1011	1012	1012
50—59 „	1077	986	995
60 éven felüli	1286	1024	1047

¹⁹⁾ A népszámlálásnak a végeredményeket összefoglaló s az arányszámokat város és vidék szerint is számos viszonylatban feltüntető kötetének a hiányát e sorok írásakor (1918. július) sajnosan nélkülözzük. Ennek híján — úgy, mint már eddig többször is — a nyers számoknak sok időt igénylő s ez esetben korcsoportonként és városonként történő összeadásával és a percentek kiszámításával kellett megbirkóznunk. Az adatok kiszámítása a Magy. Stat. Közl. 61. kötete alapján (Népszámlálás 5.) történt.

A születések közt a fiuk többlete az első 5 évben városon és vidéken egyaránt érezteti hatását, a második évben azonban a városban helyreáll az egyensúly, míg a vidéken a fiuk többlete egészen a 15. évig tart. Az egyébként nem nagy differenciát az a körülmény okozza, hogy a városi nők kedvezőbb halandósága a vidékiekkel szemben már a zsenge gyermekkorban is fennáll. Ujabb halandósági táblázat hiányában az 1900—1901. évi adatokra kell támaszkodnunk. Ezek szerint 10.000 két éves fiu közül 12-ik életévét elérte a vármegyékben 8671, a városokban 8924; ellenben 10.000 leány közül vármegyékben csak 8644 érte el 12-ik életévét, míg városokban szintén 8924. Tehát míg a megyékben a felcseperedett gyermekek közül²⁰⁾ a lányok határozottan kedvezőtlenebb halandóságot mutatnak, mint a fiuk, addig a városban a két nem halandósága között nincsen különbség. Hogy a 10—14 éves korban ennek ellenére is már határozottan kezd erősbbödni a lányok többlete a városban, míg vidéken a fiu-többség fokozódik, az abban található magyarázatát, hogy a női cselédségnek a következő (15—19) korosztály nemi egyensúlyát megzavaró városba-áramlása már a fiatal korcsoportban kezdődik. Táblázatunk egyik felöltő jelensége a 15—19 éves korosztály hatalmas nőtöbblete, amelynek nem kis részben tulajdonítható a városi nőtöbbség. Az okot nem nehéz megtalálni. A női házi cselédség beáramlása idézi elő. Közvetve már a házi cselédség sajátos kormegoszlása is igazolja ezt. Míg a kereső népességnek (a női házi cselédek levonásával) 14.7%-a áll 15—19 éves korban, addig a női házi cselédeknek csaknem $\frac{2}{5}$ -öd része (39.5%-a). De még valószínűbbé teszi fenti okot az, hogy éppen azokban a városokban a legnagyobb a 15—19 éves lakosságban a nők többlete, amelyek a házi cselédség számaránya tekintetében vezetnek.

Íme a kétségtelen összefüggés:

thj. városok száma.	házi cselédek az össz- népesség százalékában.	a 15—19 éves népesség- ben 1000 férfira jutott nő
6	—3.5%	1043
13	3.5—5.5%	1080
8	5.5%—	1171

²⁰⁾ Tudvalevő, hogy a csecsemők közt a fiuk halandósága a lányokénál jóval nagyobb.

Kenéz²¹⁾ nagy adatkészlettel bizonyítja, hogy a nők vándorlási készsége fordított arányban van a távolsággal, vagyis minél közelebb fekszik a vidék a vándorlás célpontjához (esetünkben a városhoz), annál nagyobb a bevándorló nők száma a férfiakhoz képest. Másfelől tapasztalt tény, de Allendorf²²⁾ adatai is igazolják, hogy a városok házi cselédsége többnyire a közeli környékről kerül ki. Amikor azt látjuk, hogy a Budapesthez közel fekvő megyéknek²³⁾ a fővárosban élő népességéből 1000 férfira 1177 nő jut, akkor ismételt megerősítését látjuk a nöttöbblet és a házi cselédség közt fennálló nexusnak. Kenéz említi, hogy a fővárosban előszeretettel alkalmazzák a távoli székely megyék leányait házi cselédekül. S valóban a Budapesten élő székelyföldi (Csik, Háromszék, Marostorda- Udvarhely) 1000 férfire nem kevesebb, mint 1916 nő jut.²⁴⁾ Ellenpróbája és fenti állításunk bizonyítéka az a nagy hiány, amelyet a székely megyék 15—19 éves nőkben szenvednek (1000 férfira Csikban a 15—19 éves korosztályban 858, Udvarhelyben meg éppen csak 783 nő jut) s amelyre alább még reátérünk. Érdekes végül, hogy a fővárosban is éppen abban a kerületben legnagyobb a nöttöbblet, amelyben, mint a város vagyonos cityjében a legnagyobb a házi cselédség (IV.). Itt ugyanis a polgári népességben 1265 nő jut 1000 férfira, szemben a fővárosi 1072-ös átlaggal.

A következő korosztály az ellentétes véglet. Itt a nők száma annyival kisebb, hogy 1000 férfira már csak 873 nő jut. A magyarázat közelfekvő. A *katonasággal*, mint a férfiak szójában forgó korcsoportját mesterségesen felduzzasztó zavaró tényezővel állunk szemben, amely még a népes Berlinben is olyan zavart okoz, hogy a 16—18 évesek közti nemi arányt (1221 : 1000) a nők javára, a 21—23. évben 974-re csökkenti.²⁵⁾ A várossal szemben a vidék gondolkodásba ejtő nöttöbblete, amely e korcsoportban a nemzetközi nöttöbblet maximumát

²¹⁾ Kenéz B.: A városok fejlődése és jelentősége Bp. 1905. 54 és k. l.

²²⁾ Allendorf: Der Zuzug in die Städte.

²³⁾ Fejér, Esztergom, Hont, Nógrád.

²⁴⁾ Magyar Stat. Közl. Uj sorozat 61. Népszámlálás V. alapján kiszámítva.

²⁵⁾ Meseritz: Die Sexual Proportion in Preussen auf Grund der Volkszählung von 1. dez. 1910. Allg. Stat. Archiv. 1914.

mutató Portugália nemi arányánál is jóval kedvezőtlenebb, csak annál kirívóbbá teszi a különbséget. A következő korcsoportban, a 25—30 évben, valamint a 30—40 év között is még mindig a vidék vezet nöttöbblet dolgában, de már összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben. A hibaforrás, amely a 20—24 évesek csoportját a katonaság révén terheli, oly nagy, hogy meg kell kísérelnünk eliminálását, a fentebb már vázolt eljárás szerint. A 20—24 éves thj. városi polgári népesség az anyaország megfelelő koru népességének 14.81%-át teszi²⁶⁾, feltéve, hogy az összes katonai népességben a városi lakosok ezt az arányszámot foglalják el, 17.012 thj. városi katonát nyerünk eredményül; ámde a thj. városokban 60.715 20—39 éves katona van, akiknek túlnagy részük a 20—24 éves korévben áll. Le kell vonni tehát az első mennyiséget ebből. Tehát 43.713 olyan 20—39 éves (főleg 20—24 éves) férfi él városainkban, aki minden valószínűség szerint vármegyei lakos. Ezeket leszámítva a 20—39 éves férfiak számából, úgy találjuk, hogy 1000 férfira e korcsoportban 1038 nő jut. Helyesebb azonban — kis hiba elkövetésének tudatában — a 20—24 éves férfiak számából levonni a fenti számot, mert hiszen a katonai állomány túlnyomó része a 20—24 éves korra esik. Ha ezt a leszámítást megejtjük, akkor a városi törvényhatóságok 20—24 éves koréveiben 1000 férfira 1139 nőt találunk, tehát még többet, mint a megelőző korosztályban. Ebben a fölényben is még nagy része van a házi cselédségnek. De ezenfelül különben is adataink amellet látszanak kezeskedni, hogy a nők vándorlási készsége, nemcsak a távolsággal, hanem a korral is fordított és pedig a férfiakénál fokozottabban fordított arányban áll, aminek oka egyrészt éppen az, hogy a városban csak rövidebb-hosszabb időt töltő cselédek teszik ki a női idegen születésűek jelentékeny hányadát, ezek pedig a fiatalabb korosztályokban állanak, de másrészt az is, hogy a későbbi korban álló s így már az esetek nagy többségében férjes nő sokkal nehezebben vándorolhat máról-holnapra a városba, mint a családi élet által kevésbé megkötött férfi, aki vidéken élő családjának az érdekében kénytelen gazdasági tevékenységét hosszabb-rövidebb időre a városba helyezni. Nagyon jellemző erre nézve, hogy

²⁶⁾ 4,939.016-ból 731.451.

míg az ország összes népességében a házas nők száma 3.17%-al túlszárnyalja a házas férfiak számát, addig a nőtöbbségben az országos átlagot oly jelentősen felülmúló fővárosban 3.31%-al nagyobb a házas férfiak abszolút száma a nőkéénél s tényleg látjuk, hogy a 25—29 éves korban, amikor a nők között már a legnagyobb rész házassági kötelékbe lépett, megcsappan a nők túlsúlya a városokban s noha a következő korcsoportban már nagyobb valamivel a nők száma a férfiakénál, mégis egészen az 50. évig messze elmarad a nőtöbbség a városi nőtöbbség átlagától. Ezzel szemben a vidék a férfiakban szegény és — mint láttuk — főleg a katonáskodásra alkalmas férfiaknak a városba vitele miatt szegény 20—24. éves korosztály után is (25—29, illetve 30—39. években) nagy s hozzá fokozódó hiányt mutat férfiakban. A kiforrott munkaerejű, életerős férfiaknak a nőkéénél nagyobb városba-huzódásán kívül itt már a népemésztő kivándorlás szomorú hatását szemlélhetjük. Ugyanezt a jelenséget (a produktív kor kiválóan nagy nőtöbbségét) fellelhetjük a notorius kivándorló államokban mindenütt.²⁷⁾ Kivándorlóink erős $\frac{3}{5}$ -e a 20—39 éves korban van. Érthető, ha ez a férfiakra jobban kiterjedő mozgalom éppen e korosztályokban a férfi népességet oly nagy mértékben meggyöngíti, hogy a 30—39 éves vidéki népesség szegényebb férfiakban, mint Közép- és Kelet-Európa bármely állama. A 40—49 éves korosztályban beáll — rövid időre — a harmónia város és vidék közt a nemek arányszáma tekintetében. Itt már a vándorlási mozgalom enged intenzívitásából, viszont a városban az immár 3 korcsoporton át — ha lassan is — emelkedő nőtöbbség egy határozott tendencia jellegét ölti fel; míg vidéken az 1012-ös nőtöbbség nagy esést jelent, amely a következő (50—59 éves) korcsoportban még fokozódik (986); itt már éreztetni kezdi hatását a városi férfiak erős halandósága szemben a nőkkel; míg vidéken éppen megfordítva a nők halandósága erősebb, mint a férfiaké.

²⁷⁾ Olaszország összes népességében 1037 nő jut 1000 férfira, a 25—39. év közötti azoban 1125; Norvégia összes népességében 1099 nő jut 1000 férfira, a 25—39. éves korcsoportban 1230; Portugáliában az összes népességben 1107, a 25—39. évesek között 1200. L. *Annuaire international de statistique* La Haye 1916.

Az 1900—1901-es halandósági tábla relativ számaiból kiszámított index-számok bizonyossága szerint:

korév	ha a férfiak halandóságát 100-nak vesszük, volt a nőké	
	a vármegyékben	a városokban
36—37	130	82
37—38	125	74
38—39	128	78
39—40	101	65
40—41	120	74
41—42	90	70
42—43	106	77

A városi férfiak nagyobb halandósága a későbbi korévekben is fennáll és így nem meglepetés, ha a két nem arányszáma falu és város között emígy divergál:

korosztály	1000 férfira jutott nő	
	városon	vidéken
30—39	1005	1046
40—49	1011	1012
50—59	1077	986

Viszont a legidősebb korévekben a vidéki nők halandósága is kedvezőbb mint a férfiaké s így a 60 éven felülieknél már vidéken is túlsúlyba jutnak a nők. Hogy városokban e túlsúly hatalmasra nő (1000 : 1287), az a városi életnek a férfi életét évtizedeken át fokozódóan örlő hatását tekintve előrelátható volt az eddigiekből.

Összefoglalva a fentebb mondottakat: megállapítható, hogy a fiuk születési többlete vidéken tovább érezteti hatását, mint városban, ahol a 4—15 éves lányok halandósága kedvezőbb, mint a vidéken s ahol emellett már a 10—14 éves korcsoportban megkezdődik a női házi cselédek beáramlása, amely aztán a következő két korosztályban (15—19 és 20—24; ez utóbbinál a katonaságnak, mint zavaró tényezőnek a kiküszöbölésével, de nem egyszerű leszámításával!) a nemi egyensúlyt felborítja. E zavar azonban csak időleges, amint hogy a cselédi foglalkozás az esetek túlnyomó számában az egyénre nézve átmeneti álla-

pot. A 25-ik évtől kezdve a férfiak jutnak számbeli többségbe s később is egészen az 50-ik évig csekély a különbség a két nem számaránya között. Minthogy e korévekben a városi férfiak halandósága sokkal nagyobb, mint a nőké s minthogy másfelől ennek ellenére is közel áll a két nem aránya egymáshoz: nyilvánvaló, hogy a meglettebb koru férfiakkal a nőkénél erősebb bevándorlásával állunk szemközt a 25—50 évig terjedő korosztályokban. A nők a kiforrásban levő, még nem kész és részben csak átmeneti jellegű munkaerővel, a férfiak a kiforrott, teljes munkaerővel áldoznak nagyobb mértékben a városnak. A kiforrásban levő női munkaerő (15—25 évesek) számát thj. városainkban 1000-el véve egyenlőnek, a kész munkaerőt representáló (25—39 éves) nők száma jóformán szintén csak akkora: 1001, míg a férfiaknál a fiatalabb és meglettebb korcsoport már úgy aránylik egymáshoz, mint 1000 : 1136 (leszámítva, illetve kiszámítva a 20—24 évesek csoportjára eső városi katonaságot); a nemi arány a későbbi években megromlik, a férfiakat városokban jobban tizedelő, kedvezőtlen halálozási arány miatt. Egészben véve azonban nem mernők azt mondani, hogy a város nemi aránya feltétlenül kedvezőtlenebb a vidékénél. A cselédség átmeneti szerepéről szóltunk. Ezek tulajdonképpen a vidék leányai maradnak — talán elenyésző kivételektől eltekintve. Azokban a korévekben azonban, amikor a létért vívott harc a legmegfeszítettebb, a gazdasági tevékenység a legproduktívabb (25—40 év közt) a vidék nagy férfihányban szenved, viszont a 60-ik életévig tartó s egészen a nőhiányig fokozódó csökkenése a nőknek — sem írható a vidék előnyére. Ez a nőknek nagyobb halandóságából folyik. A nőknek a férfiakét felülmúló halandósága pedig többnyire a kultúrában visszamaradt s a nő munkaerejét tulságosan kihasználó társadalmaknak a jellegzetes sajátsága; ahol — mint Afrika civilizálatlan törzseinél — a nő a házi rabszolga szerepét játsza, ott a férfitöbblet kiemelkedően nagy. De Európa Keletről-nyugatra emelkedő nőtöbblete is e mellett szól. Viszont azt sem lehet tagadni, hogy a nők túlnagy többlete az öreg koruak között városokban szintén egészségtelen jelenség.

Ezek után lássuk a nemi arányt országrészenként szembe-állítván a várost a vidékkel:

	1000 férfira jutott nő					
	a thj.		rt.		összes	
	összes	polg.	összes	polg.	összes	polg.
		l a k	ö s s	á g	b a n	
Duna jobb p.	972	1103	1046	1108	1005	1105
Duna bal p.	1039	1160	1005	1080	1017	1107
Duna-Tisza köz	1018	1057	1002	1019	1014	1047
Tisza jobb p.	981	1121	1067	1140	1034	1131
Tisza bal p.	998	1070	1015	1043	1007	1056
Tisza-Maros sz.	1020	1109	986	1041	1006	1080
Erdély	991	1095	946	1043	956	1055
Fiume	963	1016	—	—	—	—
Magyarországban	1009	1073	1004	1055	1007	1066

	1000 férfira jutott nő			
	a vidéken		mindössze	
	az összes	polgári	az összes	polgári
	n é	p e s s	é g b e n	
Duna jobb p.	997	1001	997	1012
Duna bal p.	1059	1062	1054	1066
Duna-Tisza köz	1006	1007	1010	1026
Tisza jobb p.	1094	1097	1085	1102
Tisza bal p.	1013	1015	1012	1021
Tisza-Maros sz.	1001	1004	1002	1015
Erdély	988	990	984	993
Fiume	—	—	963	1016
Magyarországon	1017	1022	1015	1027

Mint helyesebb alapot: a polgári népességet fogadva el kiinduláskép, megállapítható, hogy a városok nőtöbbségtől fölénye általános, minden országrészben mutatkozik, még ott is (Tisza jobb partján), ahol az óriás méretű tengerentúli kivándorlás a falusi népesség nőtöbbségét oly rendkívüli módon megduzzasztotta. De ép ezért itt is a legkisebb a városok fölénye nőtöbbségtől dolgában. Nem nagy a különbség város és vidék között a Duna-Tisza közén sem, ahol főleg a rendezett tanácsú városok nőtöbbsége út el kevésbé a környező vidéktől. Tudva, hogy ez az országrész az, ahol a városi népesség számottevő része agrikultur városban él, feltehetjük, hogy a nőtöbbség nagysága kauzális összefüggésben van a város gazdaság-társadalmi struk-

turájával. Kérdés tehát: mely városok azok, ahol a városok sajátos nagy nőtöbblete kulminál s másrészt melyek azok, amelyek a falusi átlagtól csak kevéssé ütnek el? Csoportosítsuk városainkat a munka elején kifejtett kategóriák szerint: Jutott a polgári népességben:

	1000 férfira nő
17 a tulnyomólag iparos városban	1087
7 a vegyes foglalkozású „	1059
3 a tulnyomólag őstermelő „	1003

A fokozatosság szépen érvényesül: tehát mennél igazibb városi jellegű a város, annál nagyobb a nőtöbbség. Az agrár városok népe harmonikus képet nyújt a nemi arány tekintetében. Itt a nőtöbbség kisebb még, mint a falusi népességben. A békés, belső fejlődésre támaszkodó népesség sajátossága ez a kis nőtöbbség, ahol aligha lehet nagy kivándorlás, viszont másrészt, ahol hiányzik az a vonzó erő, amely a városba vonná a nőcselédnek nagy számát. Hódmezővásárhely (970), Kecskemét (1023) és Szabadka (1027) tartoznak e kategóriába; valóban azok a thj. városok, ahol a legnagyobb a helybenszülettek arányszáma; közülük Hódmezővásárhely a többi törvényhatóságokkal szemben lebonyolított népcseréjének mérlegét állandóan deficittel zárja le. Azonfelül a kivándorlás ebben a három városi törvényhatóságban okoz az egész Magyar birodalom területén a legkisebb emberveszteséget.²⁸⁾ Itt tehát a természetes népmozgalomnak van elhatározó fontossága s e tekintetben is mennyire elütnek e városok thj. városaink átlagától, ahol a nők szaporodása sokkal nagyobb, mint a férfiaké! Itt, akár csak a vidéken, a férfiak természetes szaporodása nagyobb, mint a nőké, 1000 női születési többletre 1018 férfi jutván. Hogy ennek dacára is valamelyes nőtöbbség alakult ki, az az országos átlagnál némileg mégis nagyobb számban képviselt házi cselédségnek tudandó be. Az elmentéses végletet képviselő városok a következők:

	1000 férfira jut nő a polgári népességben:
Selmecbánya	1207
Kassa	1175
Temesvár	1167
Pozsony	1151

²⁸⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 67. (Kivándorlás, Bp. 1918. 6. lap.)

Selmecbányától eltekintve, csupa vezető város. Selmecbányán a hanyatló bányászat és a forgalmon kívüli fekvés miatt vándorol el a kenyerét veszítő férfinép. Tehát az ok kivételes; ezzel szemben a többi város megannyi ipari, kereskedelmi, közlekedési és kulturális középpont, hatalmas felszívó erővel.

Érdekes a vonzóerő és a nöbblet párhuzamos összefüggésére valló alábbi kimutatás:

városok száma:	az idegen születésűek az össznépesség százalékában	1000 férfira nő a polg. népességben
4	—30%	1015
9	30 —50%	1064
14	50%—	1085

Ismételt indirekt bizonyíték a női nemnek nagyobb mozgékonyására az ország határain belül.

Lássuk most a vidéket, a nem kevésbé nagy szélsőségek érdekes színterét, ahol a 100 főre emelkedő nöbblettel bíró Tisza jobbparti országrészünk mellett ott látjuk Erdélyt 984-es, balkáni viszonyokra emlékeztető indexével. De nem elégedhetünk meg az országrészeknek a végleges szélsőségeket mégis csak elmosó arányszámaival; a kisebb egységek, a megyék vizsgálata tanulságosabb. Az eszményi állapot alatt a nemek lehető egyensúlyát értve: a nagy magyar Alföld jórészét és a Dunántul déli, valamint nyugati felét mondhatjuk olyannak, amely ezt az eszményt leginkább megközelíti. Pozsony megye, valamint az Alfölddel határos két erdélyi megye (Alsófehér és Tordaaranyos) és a távoli Brassó járul még hozzá azon egészségesnek mondható területekhez, amelyekben a két nem száma csaknem fedi egymást. Kiindulási pontunktól: az Alföldről (Pest megye) északra tartva, fokozatosan növekvő nöbblettel találkozunk, aminthogy a Felvidék általában a nöbbletnek a földje. A nöbbletnek Felvidékünk keleti és nyugati felén két kimagaslóan jellegzetes gócat különböztethetjük meg. A keleti tömböt a következő megyék alkotják:

Sáros	1137 nővel 1000 férfira
Zemplén	1129 " " "
Abaujtona	1107 " " "
Ung	1103 " " "

Ezt a férfiszegény területet a szintén elég nagy nöbblettel rendelkező Szepes választja el a nyugati férfiszegény területtől

(Liptó, Árva, Trencsén), amelyek közül kimagaslik Trencsén, ahol 1176 nő jut 1000 férfira. A nőtöbbslet centrális területétől keletre és nyugatra egyaránt enyhül a nőtöbbslet, de azért elég szélesnek mondható az a gyűrű, amely mint férfiszegény terület körülveszi a centrumot. Az uralgó nőtöbbslet nem marad a Felföld határain belül, hanem áttérjed Alföldünk északkeleti szögébe is, ahol Szabolcs, Szatmár és Ugocsa egyaránt jelentékenyen meghaladják az országos átlagot. E férfiszegény területeket — a normális nemi arányhoz közel álló viszonyszámokkal — Szilágy és Máramaros hozzák összeköttetésbe a férfigazdag Erdéllyel. Erdély északkeleti fele feltűnően sok férfit mutat fel. Itt is kimagaslik a keleti határbástyánkat őrző székelység férfigazdagsága.

1000 férfira jutott nő

Csik	922
Udvarhely	942
Marostorda	964

Délen Hunyad (954) tűnik ki nagy férfitöbbslettel. Erős férfitöbbsletet találunk még Dunántulon Komárom és Moson vármegyékben (951, ill. 972), aminthogy általában a Dunántul férfitöbbsletet produkál; itt csak a délkeleti sarok emelkedik ki — az országhoz viszonyítva ugyan szintén nem nagy — nőtöbbsletével. Erdélynek is van egy ilyen férfiszegény szigete (a Küküllők vidéke és a déli határhavasok alja), de az itteni nőtöbbslet nem mérhető össze az északmagyarországival s inkább csak, mint a millieu-től való határozott eltérés érdemel figyelmet. Végeredményben elmondható, hogy ritka az az ország, amelynek a kebelén belül a nemi arány olyan nagy differenciákat mutatna vidékenként, mint nálunk.

A természetes népmozgalommal nem tudjuk megmagyarázni a nagy különbségeket. A legtöbb és legkevesebb nő felmutató országrészek (Tisza jobb p. és Erdély) születési eseteit hét éven át szembeállítva, alig találunk említésre méltó különbséget: 1055 illetve 1059 fíuszülött jutván 1000 leányszülöttre. Ami a két nem halandóságának vidékenként eltérő voltát illeti, e tekintetben sem tudtunk kielégítő eredményre jutni, mert ha igaz is, hogy ott, ahol a nők halandósága sokkal kedvezőbb, mint a férfiaké (Tisza jobb p. és Duna bal p.) ott a legnagyobb a nőtöbbslet, míg ahol kicsi ez a differencia (Dunántul, Tisza-

Maros sz., Erdély) ott a nőtöbblet is elenyészik, — viszont az is áll, hogy itt az okozati összefüggés megfordítottja annak, amelyre első pillanatra gondolnánk. Ugyanis a nők kedvező halandósága egyes országrészekben nem oka, hanem következménye a nők nagyobb számának, amint azt Kovács Alajos megjegyzi.²⁹⁾ Következménye ugyanis a nők nagyobb számát előidéző oknak: a kivándorlás-módosította kormegoszlásnak. S hogy végeredményben a két nem halandóságának vidékenként mutatókozó, különben sem túlnagy differenciái nem eshetnek nagy súllyal a mérleg serpenyőjébe, azt igazolja a természetes szaporodásnak a vizsgálata. Minden országrészben kivétel nélkül a férfiakra jut a természetes szaporodás nagyobbik fele, sőt a nőtöbbletben vezető Tisza jobb partján a nők természetes szaporodása a férfiakéhoz képest még kedvezőtlenebb is, mint az országos átlagban és jóval kedvezőtlenebb, mint a férfigazdag Erdélyben, ahol 1000 férfi születési többletre 943 női születési többlet jut, míg a Tisza jobb partján csak 912 (1906—1910). Semmi positivum. Sőt! Más magyarázatra van szükség. A nagy felesleg okát a népvándorlássá fajult tengerentúli kivándorlásban kell keresnünk, amely a Felvidék népesedésén helyrehozhatatlan sebeket ejtett. E sebek közé tartozik a nemi egyensúly megbomlása. Az összefüggés egészen világos. Az anyaország népességében 1910-ben 100 lélekre 2.5 külföldön távollevő volt.³⁰⁾ Abban a két országrészben, ahol a nők száma a legnagyobb: t. i. a Tisza jobb partján és a Duna bal partján — 8.7 illetve 3.7 külföldön élő jut minden 100 lakosra. De még feltünőbb az összefüggés, ha a nagy nőfelesleggel rendelkező északkeleti megyéket vesszük szemügyre és megnézzük, hogy azokban mennyi a kivándorló:

	1000 férfira nő	1000 lélekre esett kivándorló az 1899—1913 évek átlagában ³¹⁾
Sáros	1137	19.1
Zemplén	1129	16.3
Abauj	1107	18.7
Ung	1103	19.2
Országos átlag	1015	4.5

²⁹⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 50. Népmozgalom 1909—1912. 23 lap.

³⁰⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 42. Népszámlálás I. 14 lap.

³¹⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 67. Kivándorlás 1899—1913. 6 lap.

A kivándorlás súlyos visszahatása kétségtelen. A mi kivándorlóink $\frac{2}{3}$ -a (66.1%)³²⁾ férfi, érthető tehát a nemi arány eltorzulása. Hasztalan a férfiak nagyobb természetes szaporodása, a kivándorlás a fenti megyékben már régóta felemészti az egész természetes szaporulatot. Trencsénben a kivándorlás nem túlságos nagy (5.2⁰/₀₀) s a nőtöbblet mégis feltűnő. Itt a férfi lakosságnak régi keletü³³⁾ exodusával állunk szemközt; nemcsak kivándorlás értendő ez alatt, hanem az ország minden zúga felé irányuló elvándorlás (vándor iparosok).³⁴⁾ Amellett Trencsénben a kivándorlás is par excellence férfi-kivándorlás, jutván 100 férfi kivándorlóra csak 26 kivándorló nő, holott országos átlagban 100 férfira 51 nő jut. Így már mindjárt többlet jelent az 5.2-es kivándorlás a nőtöbblet magyarázatának a szempontjából. Az előbb felsorolt Tisza jobbparti megyékhez csatlakozik kivándorlás terén Szepes is (17.7⁰/₀₀ kivándorlóval). Hogy itt a nőtöbblet mégsem oly nagy, az részben e megye fejlett s az idegen férfilakosságra nagy vonzóerővel bíró iparának tulajdonítható, részint pedig annak, hogy Szepes kivándorlói közt sok a nő: 100 : 71. Amerika erősebb vagy gyengébb vonzóereje egyébként csaknem matematikai hűséggel tükröződik vissza nemi arányunkon, mint ahogy párhuzamosan váltakozó következő soraink igazolják:

	1000 lélekre kivándorló 1899—1913-ig átl. évente	1000 férfira nő
Máramaros	2.4	1024
Szatmár	5.4	1034
Bereg	6.8	1054
Zemplén	16.3	1129
Borsod	5.9	1043
Heves	3.2	1031
Nógrád	1.9	1012
Zólyom	4.7	1029
Turóc	11.8	1055
Nyitra	4.9	1040
Pozsony	2.6	999

³²⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 67. 9 lap.

³³⁾ Thirring: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság 183 lap.

³⁴⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 27. Népszámlálási végeredmények szöveges rész 61 lap.

De hogy nemcsak az ország határán túlmenő kivándorlásnak, hanem a belső vándorlásoknak is nagy szerepe van a nemi arány alakításában, azt a székely megyék igazolják. Itt rendkívül alacsony a nők száma. Hogy ilyen alacsony: annak részben a kivándorlás is az oka. A székely megyékből (kivált Háromszékből és Csikból) sok a női kivándorló. Hogy a székelyek régebben igen számottevő romániai kivándorlása jórészen nőkivándorlás volt, azt igazolja a többek közt Csik megye nemi arányának az analysálása, kapcsolatban az 1910-ben külföldön tartózkodók arányával. A vármegyében 1000 férfira 922 nő jutott; a külföldön távollevők a jelenlevő népesség 15.1% -ét teszik. A kászon-alcsíki járásban van a kimagaslóan legtöbb külföldön távollevő (68.9%) s ott is a legkisebb a nők száma (1000 férfira 856 nő) s ezen a járáson belől is abban az 5 községben a legnagyobb a külföldön távollevők száma (169.1%), ahol a nők száma 1000 férfira csak 821.³⁵⁾ Ennek dacára is a férfitöbbség forrása a székelység egészében nem a kivándorlásban keresendő. Ujabban ugyanis ez a kivándorlás alárendeltnek mutatkozik. Ahol még a legerősebb (Udvarhely), ott a kivándorlók közt inkább sok a férfi az országos átlaghoz képest (100 : 45). Ellenben különösen nagy a székely nők részvétele a belső vándorlásokban. Kivált a városok vonzzák gondolkodóba ejtő mértékben a fiatal (15—19 éves koru) lányokat, akik a város cselédeinek sorában hovatovább fontos szerepet fognak játszani. Nézzük csak a két legkisebb női népességet mutató megyét: Csikot és Udvarhelyt. Budapesten él az alább következő két megyéből született

	férfi	nő	összesen	100 férfira nő
Csik	606	1887	2493	311
Udvarhely	1571	3086	4657	196
Összesen:	2177	4973	7150	507

Ezzel szemben jutott 1000 a vármegyében jelenlevő népesség 15—19 éves férfira Csikban 857, Udvarhelyben meg csak éppen 784 nő. De Kolozsvárnak, Brassó megyének (Brassó r. t. város) is sokkal több nővel adóznak e megyék, mint a mennyi férfival s hogy e nem is éppen csak ideiglenesnek tekinthető

³⁵⁾ A Romániával közvetlenül határos „Kászon szék” következő falvai: Kászonaltiz, Kászonfeltiz, Kászonimpér, Kászonjakabfalva, Kászonujfalva.

elvándorlás elég nagy jelentőségű, az kitűnik akkor, ha számbavesszük azt, hogy a Budapesten élő s e két vármegyéből származó nők számára nézve felülmulják az e megyék egyesített népességénél hétszerte népesebb 9 erdélyi, illetve azzal határos Tisza-balparti vármegyének Budapesten tartózkodó női népességét.³⁶⁾ Mintha a romániai kivándorlás lecsapolásával a népáramlásnak új zsilipje nyílt volna, amely vándorlásnak a célja: a város, mindenekfelett Budapest. Ezért oly rendkívül alacsony a nők száma Székelyföldön, amihez Marostordában és Csikban ujabban hozzájárul az ipar (faipar) nagy lendülete, amely a munkások nagy számát vonzza magához.

Hatalmas bányáinak, illetve ipartelepeinek köszönheti Hunyad és Komárom is kimagaslóan nagy férfitöbbsletét. Különösen Hunyad megye vonzóereje respektábilis és egyetemes jellegű.³⁷⁾ Komáromban a férfitöbbslethez hozzájárul a főváros közelsége is. Ide ugyanis nagy a komárommegyei nők elvándorlása.³⁸⁾

Hunyad és Komárom példák arra, hogy hazánkban is nyílna tér a munkakereső férfinép munkaerejének a megkötésére, a hazán túlterjedő vándorlási ösztön észszerű megfékezésére. Hogy Erdély északi felében (Szolnokdoboka, Kolozs), ahol sem a kivándorlás, sem az elvándorlás nem jelentékeny, férfitöbbslet van, az e kezdetleges műveltségű megyék nőinek a férfiakéhoz egészen közel álló halandóságában és így még az országos átlagnál is kedvezőtlenebb természetes szaporodásban találja meg magyarázatát.

Nehezen találunk azonban magyarázatot Moson vármegye nagy férfitöbbsletére. Nem akadtunk semmi pozitív nyomra, amelyen elindulhatnánk.

Fontos most már, hogy megvizsgáljuk: milyen irányzatot mutat a nemi arány? A nemek egyensúlyához fűződő fontos társadalom-gazdasági, erkölcsi és népesedés-politikai szempontok megkövetelik, hogy ne csak a ténylegeset nézzük, hanem a várhatóra, a beállóra is vessünk pillantást. A nemi

³⁶⁾ A megyék: Máramaros, Besztercenaszód, Szolnokdoboka, Kolozs, Tordaaranyos, Hunyad, Szeben, Fogaras, Brassó. Ezekből összesen 4874 nő él Budapesten. Vagyis míg 1000 csik- és udvarhelymegyei nőtől 49.8 él Budapesten: a fenti 9 megye női közül csak 4.7.

³⁷⁾ A Hunyadmegyében élő 43.669 más megyében született egyén közül 23.808 a férfi; vagyis 1000 férfira csak 834 nő jut.

³⁸⁾ 1000 Budapesten élő komárommegyei férfira 1313 odavaló nő jut.

arány változásában fellelhető tendenciák megállapítását tűzzük ki célunkul.

Az anyaország egészében a nőtöbbslet 1880—1900-ig fokozatosan esett 1021-ről 1018-ra, majd 1011-re, a legutóbbi évtizedben azonban ismét felemelkedett 1015-re.³⁹⁾ A kivándorlás emelkedése mellett az industrizálódás, a nagy nőtöbbsletű városi lakosság a városok számbeli jelentőségének a fokozódása egyaránt irányváltást okozott. Európa államai között Ausztria mutat a miénkkel feltűnően egyező tendenciát, habár a múlt évtized emelkedése nem volt oly jelentékeny, mint nálunk. Az utóbbi évtized alatt az államok többségében a nőtöbbslet növekedett.⁴⁰⁾ Érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a tengerentúli kivándorlás a kedvező amerikai konjunkturák következtében a lefolyt évtizedben (1900—1910) az azelőttihez képest megkétszereződött.⁴¹⁾

A város és vidék nemi arányának az alakulása nálunk nem azonos.

A századfordulóig vármegyéink polgári népességében erős volt a tendálás a nemi egyensúly felé: 1034, 1027, majd 1021 nő jutott 1000 férfira a 3 egymáután következő népszámlálás alkalmával. A városokban ugyanez idő alatt a nőtöbbslet fokozódott 1077-ről 1078-ra, majd a következő évtizedben 1079-re emelkedvén az 1000 férfira eső nők száma. Ujabban ismét ellentétes az irányzat városon és vidéken: városon a nőtöbbslet visszaesett 1073-ra, mialatt a vármegyékben a nőtöbbslet fokozódott, 1024-re emelkedvén.⁴²⁾

A népszámlálás előtti évtized óriási arányokat öltő kivándorlása⁴³⁾ eléggé magyarázza a vidék nőtöbbsletének a fokozó-

³⁹⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 67. (Kivándorlás 98 lap.)

⁴⁰⁾ *Annuaire international de statistique* I. La Haye 1916.

⁴¹⁾ 1890—1899 közt 3,694,294, 1900—1909 között 8,202,338 bevándorló érkezett Európából Amerikába. (L. Hecke: *Die Frauen unter der Bevölkerung*. Statistische Monatschrift 1914.)

⁴²⁾ Nálunk tehát a város és vidék nemi aránya közeledik egymáshoz. Más a tendencia Bajorországban város és vidék szerint, ahol az irányzat az ellentétek kiélesedésére mutat: a város nőtöbbslete fokozódik, a vidéké csökken. (V. ö. Müller: *Über das Geschlechtsverhältniss der bayerischen Bevölkerung*. Jahrbuch der National Ökonomie u. Statistik 1913. 46. 667 lap.)

⁴³⁾ 1890—1900 között a kivándorlási többslet által okozott népvesztesség az anyaországban 151.639 volt, 1900—1910 között már 527.329.

dását. A városi nőtöbblet apadása szintén a kivándorlásnak tudandó be. A kivándorlási láz a múlt évtizedben nagyon hátrányosan befolyásolta a városba özönlés folyamatát, miután a városok vonzóereje félelmetes konkurrenst kapott Amerikában. 1890 és 1900 közt az anyaországi városok bevándorlási többlete még 261.281 volt, az utóbbi évtizedben — megnövekedett népesség mellett is — csak 184.395-re rugott e többlet; a beáramlás a legnagyobb mindig a közvetlen közeli környékről; a „Hinterland” bevándorlóinak többsége nő. A bevándorlás megakadása tehát a nőtöbblet apadását vonta maga után. A házi cselédség számbeli stagnálásával is kétségtelenül összefügg a városi nőtöbblet gyengülése. Az összes népesség a lefolyt deccenniumban 8.47%-al növekedett, a házi cselédek száma csak 0.27%-al.⁴⁴⁾ E jelenségben része lehet a cselédek nagyobb arányu kivándorlásának is, de kétségtelen más okai is vannak, így betudható ez a 90-es évek mezőgazdasági válságát kiheverő mezőgazdaság jobb konjunkturáinak, amelynek folytán a női munkaerő kevésbé van reáutalva arra a keresetre, amelyet a cselédeskedéssel kénytelen megszerezni. A női cselédség apadása abból is magyarázható, hogy a kivándorlás folytán elvesző férfimunkaerőt mindinkább a nők kénytelenek pótolni, a város háziszükségleteinek teljesítésére hivatott cselédség succrescentiája így fennakadást szenved.

A vidék számbelileg túlszárnyalván a várost, a két nem számbeli alakulására természetesen a vidék befolyása volt a döntő s így a nők aránya — mint már említettük — növekedett az utolsó évtized folyamán az összes népességben. A növekvési tendencia általános, minden országrészre kiterjedő volt. Legerősebb volt a növekvés a Tisza-Maros szögén: 10-el 1000 férfi után. Itt a nagyobb arányu kivándorlás újabb keletű, még csak 1904 óta lepte meg — igaz nagy erővel — a népességet s csakhamar meghaladta az országos átlagot. A Tisza jobb partján a nőtöbblet szintén nőtt, de a notórius kivándorló megyék nőtöbblete már nem emelkedett kivétel nélkül. Ezek azok a területek, ahol a kivándorlás — *Kenéz* szavaival élve — „Már szinte magamagát emésztette fel.”⁴⁵⁾ s ahol a kíván-

⁴⁴⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 48. 1910-es Népszámlálás II.

⁴⁵⁾ Kenéz: Magyarország népességi statisztikája, Bpest 1906. 214 lap.

dorlás nagysága, illetve a többi országrésszel szemben kívándorlás terén mutatkozó fölénye viszonylag csökkent. A nők arányának rapid fokozódása nem éppen azokon a vidékeken állott be, ahol a kívándorlás aránya a legnagyobb, hanem ott, ahol nagyobb arányú kívándorlás kezdődött meg az elmúlt évtizedben. Magyarázata az, hogy a kezdő stádiumban levő kívándorlások rendszerint par excellence férfikivándorlások. Ez okolja meg a Tisza-Maros szögének a nőtöbbségében beállott hirtelen emelkedést. Legjobban emelkedett egyébként a nők aránya a következő megyékben: Fogaras (992—1049), Kis-küküllőben (997—1038) és Nagyküküllőben (1006—1043); ezekben a megyékben az 1000 lélekre eső kívándorlók száma 1899—1904. évek átlagától az 1899—1913. évekig 5.5—7.1-el növekedett, holott az országos átlagban 1.7-el nőtt a kívándorlási hányados. A nők számaránya ezzel szemben jelentékenyen alászállott Háromszékben (998—972) és Marostordában (985—964); az itteni erdőipar gyors fellendülése nagyszámu bevándorlót vitt e megyék egyes részeire; a munkások a foglalkozás természetének megfelelőleg — túlnyomólag férfiak.

Az a körülmény, hogy 1880-tól 1900-ig a nemek aránya a bár kisebb, de mégis csak fennállott kívándorlás ellenére is közeledett egymáshoz, azt mutatja, hogy a férfiak arányát hátrányosan befolyásoló okok (férfiak nagyobb halandósága, háboru) régebben intenzívebben működtek, vagyis hogy ujabban a természetes szaporodás inkább kedvez a férfiaknak, mint régen. A kívándorlástól megkimélt, vagy megcsökkent kívándorlásu megyékben a férfiak kedvezőbb természetes szaporodásának a nyoma a nemi arányon népszámlálásról-népszámlálásra kivehető.

jutott 1000 férfira nő

	1880.	1890.	1900.	1910.	változás 1880-tól
Békés	1004	995	995	990	—14
Hajdu	1016	1014	1002	999	—17
Jásznagykunszolnok	1023	1006	999	996	—27
Csongrád	1005	993	976	978	—27
Pestpilissolt	1014	1005	1000	997	—17
Esztergom	1014	1011	996	996	—18

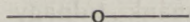
Városainkban a nőtöbbség csökkenése nem mondható általánosnak 27. thj. városunk közül 11-ben emelkedett a nőtöbbség, néhol nem is kis mértékben (Győr 1051-ről 1105-re).

Indusztális városaink nöbblete csökkent, akárcsak az őstermelő városoké. Érdekes azonban, hogy a foglalkozásilag vegyes városainkban nöbblet dolgában növekvés mutatkozik, mintegy dokumentálván ezzel is azt, hogy e városok a demológiai értelemben vett városiasodás stádiumában vannak, legjobb úton ahhoz, hogy városaink első klasszisát utolérjék, mindinkább távolodván ezzel az agrár typustól.

		1900,	1000 férfire jutott nő 1910.	változás
a túlnyomólag iparos	} városokban	1097	1087	—10
a foglalkozásilag vegyes		1056	1059	— 3
a túlnyomólag őstermelő		1008	1003	— 5

Az arányszámra nézve erősen hanyatló házi cselédség az indusztális városokban van legjobban képviselve, érthető, hogy e városok nöbblete kíváltképen hanyatlott.

Város és vidék eltérő viszonyait, az eltérés okait s a nemi arány eltérő tendenciáját tudva, pár szót kell szólnunk a különbségek jelentőségéről. A női nem szerepköre századunkban szinte forradalomszerű átalakuláson megy át. A nő egyre nagyobb számot kér a családon kívüli termelés munkájából. Hogy milyen okok idézték elő e jelenséget: azt itt hamarjában nem kívánjuk felsorolni, csak — tárgyunkra tekintettel — hangsúlyozzuk, hogy a nők számbeli fölénye sem utolsó sorban részes az okok együttesében, amelyek a nőt a családi élet teréről kiragadják. Hogy ez a logikailag egészen közel fekvő feltevés tényekkel támogatott állítás: azt bizonyítja az, hogy azokban az északnyugati illetve északeurópai államokban vert a nőmozgalom legnagyobb hullámokat és aratott már részben sikereket, ahol a nöbblet igen erősen érezhető. (Norvégia, Dánia, Anglia, Svédország). Ahol nagyobb a nöbblet, ott a nők sokkal nagyobb kontingense nem mehet férjhez, mint a nemi egyensúly állapotát élvező társadalmakban, bárha még az ily társadalomban is bizonyos százalék pártában marad. Az idegen munkára, az önállóságra utalt nő arányszáma aszerint nő, amint fokozódik a nöbblet. A gazdasági téren bekövetkező önállóság mindinkább kulturális önállóságot jelent;

könnyű megérteni így a politikai önrendelkezés iránt nyilvánuló óhaját a nőknek az ily társadalmakban. Kérdés, hogy ily látszögből nézve mi az, amit a város és vidéki népességről mondhatunk nemi viszonyainknak különbözősége alapján? A város nagy nőtöbblete (a vidéki születésű katonaságtól eltekintve) főleg a 15—25 éves népességben és az idős korban fellépő nőtöbblletnek tulajdonítható. Az első — főként átmeneti jellegű, mert elsősorban az átmeneti foglalkozást jelentő falusi születésű házi cselédség involválja s ezért — nem tagadva e korévek rendkívüli nőtöbblletének társadalomerkölcsi jelenségek előidézésében (törvénytelen születések, prostitúció) nyilvánvaló jelentőségét — mégse hisszük, hogy a fiatal korévek nőfőlése a női nem önállósulási törekvéseinek a támogatásában nagy súllyal essék a mérlegbe. Az idős korban fellelhető nőtöbbllet a férfiak nagyobb halandóságának a következménye. Ha *pusztán* a korosztályok nemi arányát vizsgáljuk, akkor ennek szintén nem tulajdonítanánk túlnagy jelentőséget, miután ez a többllet csak a magas korosztályokban (50 évtől felfelé) kezd érezhetővé válni, ellenben a legerősebb életküzdelem szakában (25—50 év) nagyon kicsi a differencia. A pusztaszám azonban még nem mond mindent és ezért a végső következtetést akkorra kell halasztanunk, amikor a városi és vidéki népesség családi állapotával is megismerkedünk. Csak az arányszámot tekintve — kivált a 25—40 éves korcsoportok nemi arányára gondolva — határozottan a vidéket kellene a női önállóságért folytatandó harc hálásabb színteréül tekinteni annál is inkább, mert a tendencia ujabban a vidéki nemi arány romlására mutat a javuló városi aránnyal szemben.

5. A városi és vidéki népesség korviszonyai.

A társadalom fajfentartó ereje a gazdasági és szellemi termelésben nyilvánuló súlya nemcsak a nemek egyensúlyát kívánja meg, hanem megköveteli azt is, hogy a társadalom korosztályai is egyenletesen oszoljanak meg. Ahol a fiatal sarj hajtása gyenge: ott a nemzet jövője egén komor felhők tornyosulnak; ahol a középső korosztályokban támadnak hézagok: ott a nemzeti termelés és a honvédelem érdekei szenvednek

csorbát. Ahol az öregek aránya csekély: ott a közegészségügyi viszonyok kedvezőtlen perspektívája rontja a társadalomról nyert képet. Tehát fontos a korviszonyok ismerete már csak azért is, mert azok mély bepillantást engednek a társadalom felépítésének egészséges, vagy beteg voltába. De a korcsoportok egyenletes megosztását más szempontok is megkövetelik. Minden kornak megvannak a maga erényei, eszményei, sajátos energiái. Ha ezek nem élnek ki magukat, ha nem érvényesülnek kellő súllyal, akkor az oly társadalomban *discordantia* támad s az egészséges haladás veszélyeztetve van. Gondoljuk el: mennyire merevvé, konzervatívvá válnék a jogalkotás egy oly államban, ahol az öregek — a természetes állapot ellenképeként — három annyian lennének, mint az életerejük teljében állók s viszont mennyire elhamarkodott, a hagyományok megszentelő ereje iránt kevés érzékkel bíró volna a törvényalkotás gépezete ott, ahol a tapasztaltabbaknak nem volna szavuk, ahol az öregek korosztálya számuk kicsiségénél fogva, csak csekély mértékben tudná befolyásolni a közmeggyőződést. De ezen általános és a korviszonyok tüzetes ismeretének a fontosságát bizonyító tények mellett a demologusnak külön oka is van arra, hogy a kort, mint a népesség fizikai tulajdonságainak a legfontosabbikát, különös figyelmére méltassa. A társadalom *életjelenségei benső okozati összefüggésben állanak az életkorral*. Egy társadalom halandóságát ismertetni, egybevetni — a korstatisztika figyelmen kívül hagyásával, haszon nélkül való vállalkozás volna. Csak úgy, mint ha a házassági, vagy a születési coefficient a népesség korviszonyainak negligálásával akarnók következtetések felhasználására értékesíteni. De a morálstatisztika mezején is könnyű utat tévesztetni, ha nem áll szemünk előtt a társadalom kormegoszlása. Az öngyilkosságok, a válások, a törvénytelen születések száma éppen nem független attól, hogy milyen súlya van az öregeknek, a fiataloknak. Mondhatjuk, hogy a kormegoszlás ismerete az az eszköz kezünkben, amely szerint a szokásosan használt arányszámokat átszámíthatjuk és így átértékelhetjük arra a célra, hogy a jelenségekről az igazságnak megfelelő képet kaphassunk.

Mindezért tanulságos és szükségparancsolta feladat a városok és a falu népességét tüzetes elemzés alá fogni, tekintettel a falaik közt élő népesség korviszonyaira.

1910-ben volt az oldalt megnevezett korosztályok népessége:¹⁾

	Anyaországban	thj. v á r o s o k b a n.	rt.	összes	kis és nagy- községekben.
— 6	2,802.885	245.877	208.429	454.306	2,348.579
6—11	2,456.793	225.455	188.879	414.334	2,042.459
12—14	1,191.300	135.149	109.299	244.448	946.852
15—19	1,807.097	251.366	168.922	420.288	1.386.809
20—39	5,053.881	292.166	457.026	749.192	3,804.689
40—59	3,451.711	398.406	276.926	675.332	2,776.379
60—	1,499.842	147.053	121.246	268.299	1,231.543
ismeretlen	1.024	245	217	462	562

Ezen a detailokba aprózott képen is kidomborodik a város és vidék közti jellegzetes különbség. Amott az életerős, a fajfentartásra és a legproduktívabb testi munkára oly igen alkalmas elemek nagy mértékben megduzzadnak, úgy hogy ezzel szemben a hajlottabb korúak és a gyermekek súlya messze marad az országos átlagtól. A vidék ellenben a nemzet jövőjét képviselő gyermekserég gazdag tárháza; a jövő nemzedékkel együtt a régmúlt képviselői is nagyobb szerepet játszanak, mint az országos átlagban. A falusi népesség egy olyan épület, amelynek a biztos alapjait és terjedelmes tetőzetét gyenge oldalfalak kötik össze. Viszont a város palotájának imponáló, mutatós falazata ingatag talajra épült s amellett a monumentális épületet stiltelen, gyarló kis tetőzet fedi.

A különbségeket élesebb világitásba helyezhetjük, ha a

¹⁾ Magy. Stat. Közl. 42. Népszámlálás I. A r. t. városoké külön ki van számítva.

	Anyaországban	thj. v á r o s o k b a n.	rt.	összesen	kis és nagy közs.
— 6	15.35	11.20	13.62	12.19	16.16
6—11	13.45	10.27	12.34	11.12	14.05
12—14	6.52	6.15	7.14	6.56	6.51
15—19	9.89	11.45	11.03	11.28	9.54
20—29	27.67	36.8	29.85	33.52	26.17
40—59	18.90	18.14	18.09	18.12	19.10
60—	8.21	6.70	7.92	7.20	8.47
ismeretlen	0.01	0.01	0.01	0.01	0.00

főbb korcsoportokat összefoglalva hasonlítjuk össze várost a vidékkel.

	100 lakos közül volt:			
	15 é. a.	15—39	40—59	60 é. felüli
Anyország	35.32	37.56	18.90	8.22
Thj. városok	27.62	47.54	18.14	6.70
R. t. városok	33.10	40.89	18.09	7.93
Városok összesen	29.88	44.80	18.12	7.20
Falusi népesség	36.72	35.71	19.10	8.47

Ez a pregnáns különbség megismétlődik a *külföld államai-ban* is. Így Ausztriában volt 100 lakos közül 1910-ben

	összes népességben	Wien	Graz	Brünn
0—9	23.97	17.98	14.52	17.51
10—19	20.51	18.64	15.82	20.77
20—39	28.56	37.07	36.61	35.69
40—59	18.67	19.69	22.67	18.90
60 éven felül	8.29	6.62	10.38	7.13 ²⁾

A cseh koronatarományban szinte még élesebb a különbség: *Rauchberg* szerint³⁾ 100 lakos közül volt

	Csehországban	Prága és elővárosaiban
20 éven alul	448	394
20—40	283	362
40—60	189	184
60 éven felül	80	60

A bajor nagyvárosok (100.000-en felül) 1910-ben következőkép festettek kormegoszlás tekintetében 20. é. a. 36.3%, 20—40 évig 37.7%, 40—60 évig 19.5%, 60 éven felüli 6.5%; ezzel szemben a vidéki kerületek megfelelő arányszámai 46.1%, 26.8%, 18.0%, 9.1%.⁴⁾

Franciaország sem képez kivételt, ott 1000 férfi közül 15 éven alóli korban van az egész országban 349, Párisban 276; 15—60 éves korban az ország egészében 533, Párisban ellenben 657; 60 éven felül az egész országban 118, Párisban csak 67. S hasonló az arányszámok alakulása a nők között is⁵⁾

²⁾ Österreichische Statistik Neue Folge 3. Heft.

³⁾ Rauchberg: Die Nationale Besitzstand in Böhmen. 352 lap.

⁴⁾ Statistisches Jahrbuch für das Königreich Bayern 1915. 23 lap.

⁵⁾ Resultats statistiques du recensement general de la population 1906.

Angliában a jelenség valamivel kevésbé kiélezett, bárha ott is fennáll a különbség.⁶⁾

100 lakos közül oldalt jelzett korban áll 1911-ben:

	Anglia és Wales	London	Rural district-ek
15 é. a.	30.64	28.82	31.06
15—40	41.81	43.51	38.91
40—60	19.52	19.99	19.95
60-on túl	8.03	7.68	10.08 ⁷⁾

De annál jobban különbözik a város a vidéktől az Észak-amerikai Unióban, hol a népesség kormegoszlása a következő.⁸⁾

	városon	vidéken
15 é. a.	27.3%	36.2%
15—44	53.3%	44.9%
45—64	15.2%	14.1%
65 é. f.	4.0%	4.6%

A kis államok közül vegyünk csak egy nyugateurópai és egy balkán államot avégből, hogy lássuk, miszerint tényleg általános törvényszerűség a produktív koruak városi koncentrációja és a falusi gyermekbőség.

Dániában 1000 lélek közül (1910)

	15. é. a.	15—60 korban volt	60 éven felüli
vidéken	357	537	106
városokban	330	573	97
a fővárosban	276	632	92 ⁹⁾

⁶⁾ Census of England and Wales 1911.

⁷⁾ Hogy Anglia és London aránylag csak kevésbé üt el egymástól, az nem lephet meg az első fejezetben közöltek után (l. 48. lap), amelyből tudjuk, hogy Anglia földünk legjobban elvárosiasodott állama, ahol így már az ország egésze is „városi” kormegoszlást mutat. Érdekes a mi városainkkal egybevetni Anglia kormegoszlását.

	100 lélek közül volt			
	15 é. a.	15—40	40—60	60 é. f.
Thj. városaink Budapest nélkül	30.55	43.83	18.03	7.59
R. t. városaink	33.10	40.88	18.09	7.93
Anglia és Wales	30.64	41.81	19.52	8.03

Anglia kormegoszlása már urbanizáltabb, mint a mi r. t. városainké.

⁸⁾ Thirteenth Census of the United States Taken in the Year. 1911.

⁹⁾ Statistisk Aarbog 1916.

Bulgáriában (1910)

	15. é. a.	15—45	45—70	70
város	33.48	45.57	17.54	3.41
vidék	40.80	40.00	15.80	3.40 ¹⁰⁾

Mielőtt a különbségeket előidéző okok tárgyalására térnénk, a különbségek élénkebb illusztrálása céljából még egyszer összehasonlítjuk a városi és vidéki népességünket és pedig úgy, hogy a vidéki népesség korosztályainak százalékos arányszámait 100-ra redukáljuk és ehhez arányítjuk a város csoportok százalékszámait, amelyeket ezuttal szaporítani fogunk Budapest kiszámított arányaival is, minthogy a főváros úgy fejlődésére, mint jelentőségére nézve — lévén nemzetközi viszonylatban is elsőrangú város — külön elbírálást igényel. Így a városok hármas csoportját szemlélhetjük: a világvárost, a közepes nagyságú várost és a helyi jelentőségű, provinciális várost.

Ha a vidék arányszámait 100-al vesszük egyenlőnek, volt

	a r. t. városok	a thj. városok Bpest nélkül	a főváros	az összes városok
	oldalt jelzett korosztályainak aránya:			
6 é. a.	84	77	57	75
6—11	88	81	61	79
12—14	109	103	82	101
15—19	115.7	115.9	126	118
20—39	114	125	157	128
40—59	94.7	94.4	96	95
60 é. f.	94	90	64	85
a 100-tól való eltérések				
összege:	78.0	101.5	223	113

Minél fejlettebb várostypussal van dolgunk, annál kifejezettebb a vidékkel szemben érvényesülő elütő tendencia. A későbbiekben még visszatérve e táblázat tanulságaira, itt csak röviden leszögezzük, hogy a város fölénye a vidékkel szemben a legkifejezettebb a 20—39 éves korcsoportban, míg legfeljebb a hiány városon a 12 éven alóli gyermekekben. Az egyes

¹⁰⁾ Annuaire statistique du Royaume de Bulgarie 1911.

korosztályoknak város és vidék közt mutatkozó eltérő jelentőségét a fenti táblázat megláttatja, de még nem felel arra a kérdésre, hogy külön a városban és külön a vidéken miként viszonylik a különböző korosztályok aránya egymáshoz, vagyis tisztázni kell a különböző korcsoportok egymáshoz viszonyított súlyát az *egyes korosztályok arányos* vagy *aránytalan telítettségét*. A fenti korcsoportosítás mellett ez csak nehezen érhető el, mert a korosztályok különböző számú évet foglalnak egybe. Helyesebb lesz ezért a város és vidék népességét 5 éves korcsoportokra bontani, mert így az eloszlás egyenletességéről, vagy egyenlőtlenségéről megközelítő hű képet nyerhetünk.¹¹⁾ Az ideális népesség kormegoszlását egy olyan sík diagramm ábrázolja, amely egy egyenlő szárú háromszög alapját mutatja. De ha ezt a pontos ábrát a halandóságnak a különböző korosztályokban és a két nem közt mutatkozó különböző aratása folytán nem is leljük fel sehol, mégis szabályként leszögezhető az, hogy a normális kormegoszlásban az egymásután következő korévek telítettsége — a természet rendje szerint — fokozatosan, egyenletesen csökken, nincsenek benne kiugrások, mély behorpadások. Hogy ítéletet mondhassunk a város és vidék kormegoszlásáról, mértékre van szükség. A Standardként elfogadott Svédország kormegoszlása — 5 éves csoportokra osztva a népességet — következőképen fest:

5 é. a.	11.21	35—39	5.81	70—74	2.34
5—9	10.53	40—44	5.03	75—79	1.71
10—14	9.96	45—49	5.17	80—84	0.91
15—19	9.28	50—54	4.75	85—89	0.36
20—24	8.29	55—59	4.04	90—94	0.07 ¹²⁾
25—29	7.31	60—64	3.51		
30—34	6.67	65—69	3.05		

A 40—50 év közti lényegtelen zökkenőtől eltekintve, teljes az egyenletesség. Lássuk, hogy városi és vidéki népessé-

¹¹⁾ Sajnos, így csak a thj. városok és a vármegyék állíthatók szembe egymással, minthogy a r. t. városok nincsenek feldolgozva 5 éves korcsoportokig lemenőleg.

¹²⁾ Annuaire international de statistique I. La Haye 1916.

günkben mennyire egyenletes a kormegoszlás, mennyiben tér el az eszményi kormegoszlástól:

	1 0 0 l a k o s k ö z ü l :				
	thj. városokb.	vár- megyék.		thj. v.	vár- megyék
5 é. a.	9.49	13.47	50—54	4.37	4.80
5—10	8.50	11.78	55—59	3.30	3.88
10—14	9.61	11.15	60—64	2.57	3.25
15—19	11.45	9.68	65—69	1.77	2.22
20—24	12.16	7.48	70—74	1.27	1.61
25—29	9.49	7.30	75—79	0.64	0.81
30—34	7.90	6.25	80—84	0.31	0.37
35—39	6.53	5.48	85—89	0.11	0.11
40—44	5.72	5.40	90—94	0.03	0.03
45—49	4.76	4.92			

(Magy. Stat. Közl. 61. Népszámlálás V. alapján kiszámítva.)

Első pillanatra látható, hogy a *minta-kormegoszláshoz*, a normális kormegoszláshoz jóval *közelebb áll a vidéki népesség*, mint a városi. De módunkban van számokkal is ellenőrizni a korviszonyok normális voltát. Ha a svéd arányszámoktól való eltéréseket kiszámítjuk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy míg a város egy-egy korosztálya átlagban 1.14%-al tér el a standardként elfogadott svéd arányszámoktól, addig a vármegyék korosztályai átlagban csak 0.58%-kal divergálnak a svéd százalékszámoktól. Ez azonban még nem is fejezi ki egész hűen a városi kormegoszlás abnormitását; a vidék és a svéd arányszámok közti ellentét ugyanis főleg csak annak tulajdonítható, hogy népünk szaporább s így a kordiagramm alapja szélesebb, tehát az első korosztályok túltömöttek a felsőbbek rovására. De a koreloszlás egyenletessége, a generációk fokozatos egymásutáni — természet rendje szerinti — elhelyeződésében nagy különbség a svéd és a mi vidéki viszonyaink közt nincs. Másképp áll a helyzet a városban, ahol — egészen természetellenesen — a 10—15 évesek nagyobb számmal vannak, mint az 5—10 évesek. A későbbi korcsoport: a 15—20-as ismét gazdagabb, mint a nálánál fiatalabb s a 20—25 évesek megint nagyobb részét teszik a népességnek, mint a 15—20 évesek. Innentől kezdve a generációk normálisan követik egymást, amennyiben a korral felfelé gyérül a korcsoportok telítettsége; ámde amennyire

természetellenes volt az előbbi generációk megduzzadása, oly hirtelen történik most a korcsoportok tagjainak leolvadása. Ha a 25—30 évesek arányszámát százzal vesszük egyenlőnek, volt az oldalt jelzett korosztályok aránya:

	Svéd- országban	vidéki népes- ségünkben	városi népes- ségünkben
40—44	69	74	60
50—54	65	66	46
60—64	48	45	27
70—74	32	22	13

Mintha a városi élet gyorsabb ütemét, a nagyobb energiafogyasztást jelképeznék ezek a számsorok. Fokról-fokra ugyan vidéki népességünk is hátrányba kerül a svédrel szemben, de milyen kicsi ez a hátrány a városéhoz képest! Ami a kormegoszlás normális voltát illeti — akár a gyermekek kis arányát, a meglettebbek hirtelen megfogyatkozását, akár azt a természetellenes megduzzadást nézzük, amely a 15—30 évesek számát oly nagyon megnöveli — azt kell mondanunk, hogy a város sokkal hátrányosabb helyzetben van, mint a vidék. Amikor ezt állítjuk, főleg a *népesedéspolitikai* szempontok magaslátáról ítéltünk a város hátrányára. De a hátrányból előny lesz, ha a *közgazdaságpolitika* szemüvegén át nézzük a két társadalmat és azt kérdezzük: vajjon a nemzeti termelésben, a gazdasági érvényesülésben — pusztán korviszonyainál fogva — melyik társadalomnak van több becsé. A helyzet azonnal a város javára fordul. A produktív korosztályok sokkal telítettebbek, a nem termelők által képviselt teher jóval kisebb városon, mint vidéken s így a városi lakosság gazdasági fajsúlyát föltétlenül magasabbra kell taksálnunk, mint a vidékiét. Szokásos a produktív és improduktív népességet egymással szembeállítani.¹³⁾ Érdekesen jut kifejezésre az ellentét.

¹³⁾ A szokásos osztályozásnál (15—59 termelő és 15, valamint 60 é. f. meddő) szívesebben alkalmaznók *Ballod* különbségtételét a teljes munkabíró korúak (20—59) és nem teljes munkabírók (15—20 és 60—70), valamint a tulnyomólag improduktívak közt (15 é. a.) és (70 é. f.), de r. t. városainkról hiányzanak a 60 éven felülieket részletező adatok. (Grundriss der Statistik.).

Jutott ezer 15—59 éves (termelőre),
15. é. a. és 60 éven felüli (meddő),

Thj. városok	523
Ebből Budapest	401
A többi thj. város	618
R. t. városok	696
Összes városok	589
Vármegyék	825
Anyország	771

Rendkívül jelentős különbségek! Budapesten — a faluhoz viszonyítva — nem is félakkora az a teher, amelyet az eltartandók representálnak. A gazdaságilag tevékenyek és nem tevékenyek ily különböző eloszlása a város gazdasági fajsúlyát tetemesen a vidék fölé emeli.

Minek köszönheti a város ezt a kedvezményes helyzetét s mik azok az *okok*, amelyek oly eltérőleg éreztetik hatásaikat a város és vidék koreloszlására?

A városok a vidékkel szemben a rendkívül gyors népgyarapodás színhelyei. A város és vidék közti differencia igen jelentékeny. 1890 óta r. t. városaink is 27.9%-al, thj. városaink 50.2%-al, a főváros meg éppen 74.1%-al növelték népességüket, mialatt a falusi népesség gyarapodása mindössze csak 16.2%-ot tett ki.¹⁴⁾ Ily rendkívüli gyarapodás, mint amilyent a városok produkáltak, másként, mint intensív *bevándorlással* el sem képzelhető. S adataink is azt bizonyítják, hogy városaink népszámának alakítására nem a születési többletnek, hanem a vándormozgalmaknak van döntő hatása. Már maga az a körülmény, hogy a normál kormegoszlástól város csoportjaink közül éppen a leggyorsabban növekvő Budapest tér el a leginkább s a viszonylag mérsékelten növekvő r. t. városok a legkevésbé, sejtetni engedi, hogy a fiatalok produktívak nagy aránya szoros okozati összefüggésben van a bevándorlással. A városba vándorlás főrugója a tőkére alapított nagyvállalatok kialakulására, a közlekedés és forgalom fejlődésére vezetendő vissza. A nagy vállalatok székhelyei a városok. A 20-nál több segédszemélyt alkalmazó iparvállalataink száma 3749, ebből thj. városainkra esik 2069 (holott a népesség arányához mérten kénytelen volnának

¹⁴⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1914.

12.0%-al, vagyis 411-el beérni) s egymagában a fővárost választotta székhelyül a 2069-ből 1216 vállalat.¹⁵⁾ Nagyvárosaink népességének zömét alkotó iparforgalmi, mindenekelőtt ipari népesség az, amely a nálunk is egyre jobban kifejlődő üzemenkoncentráció és géptermelés folytán feltűnően növekszik és pedig azáltal, hogy a vidék legmunkaképesebb elemeit magához szívja. Erről közvetlenül is meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk az ipari segédszemélyzet és ezek eltartottjainak korviszonyait. Volt közöttük:

15 é. a.	33.08%
15—40	51.71%
40—60	12.23%
60 é. f.	2.98% ¹⁶⁾

Viszonylag kevés gyermek, még kevesebb öreg, igen sok munkabíró: ez az ipar lendítő kerekéi által a városba sodort — és korviszonyaiból ítélve — rendkívül gyorsan növekvő ipari segédszemélyzet signaturája. Világos, hogy ez a városban, ahol az ipari segédszemélyzet annyiszorta nagyobb részét teszi a népességnek, mint vidéken, az általános kormegoszlásra is maradó nyomokat hagy hátra.

Hogy a város kormegoszlása a vidéktől tényleg első sorban a fokozottabb és egyre terjedő indusztrizálódásra vezetendő vissza, az kiderül akkor is, ha a városi és vidéki népesség koreloszlását ország részenként állítjuk szembe:

	100 lakos közül			
	15. é. a.	15—40	40—60	60 é. f.
Duna jobb p.:				
városok	30.34	43.28	18.20	8.18
vidék	35.87	34.78	19.69	9.66
Duna bal p.:				
városok	31.37	43.20	17.68	7.75
vidék	38.17	34.77	18.86	8.20
Duna-Tisza köz:				
városok Bp. nélkül	33.95	39.50	18.27	8.28
vidék	37.69	36.39	18.05	7.87

¹⁵⁾ Magy. Stat. Közl. 48. Népszámlálás II. 66 lap.

¹⁶⁾ Magy. Stat. Közl. 56. Népszámlálás IV. 6 lap.

	15. é. a.	100 lakos közül 15—40	40—60	60 é. f.
Tisza jobb p.:				
városok	33.31	42.61	16.83	7.25
vidék	39.50	33.80	18.64	8.06
Tisza bal p.:				
városok	33.15	41.71	18.15	6.99
vidék	38.43	36.34	18.39	6.84
Tisza-Maros szög:				
városok	28.88	43.12	19.45	8.55
vidék	33.46	37.58	20.18	8.78
Erdély:				
városok	29.56	46.02	17.17	7.25
vidék	34.80	36.16	19.63	9.41

A vidéki arányokat 100-nak véve voltak a városi arányok;

	15 é. a.	15—40	40—60	60 é. f.
Duna jobb p.	85	125	92	85
Duna bal p.	82	124	94	94
Duna-Tisza köz	90	109	101	105
Tisza jobb p.	84	126	90	90
Tisza bal p.	86	115	99	102
Tisza-Maros sz.	86	115	96	97
Erdély	85	127	97	77

A vidéki népesség korelosztásától való eltérés általános ugyan, de nagyon különböző mérvű országrészenként. Erdélyben, Dunántulon és a két felvidéki országrészben élesebb, a Tisza-Maros szögén és a Tisza balpartján kevésbé kifejezett, a Duna-Tisza közén (a kivételes elbírálás alá eső várost figyelmen kívül hagyva) csekély. Számokba öntve a differenciákat: a városok korosztályainak a vidéki korcsoport átlagoktól való eltérése kitett:

Duna jobb partján	63-at
Duna bal partján	54 „
Duna-Tisza közén	25 „
Tisza jobb partján	62 „
Tisza-Maros szögén	36 „
Erdélyben	78 „

Allítsuk ezzel szembe az 52-ik lapon összeállított sort, amely azt jelzi, hogy a különböző országrészek városi népességéből hány % lakik tulnyomólag indusztrizált, illetve legalább is foglalkozásilag vegyes jellegű városban. A két első sort összegezve a következő eredményt kapjuk: A városi népességből I., illetve II. rendű város lakója:

Duna jobb p.	99.4%
Duna bal p.	91.6 %
Duna-Tisza köz Bp. nélkül	40.4%
Tisza jobb p.	98.9%
Tisza bal p.	84.2%
Tisza-Maros szög	88.8%
Erdély	97.7%

Lehetetlen meg nem látni a két sor paralellismusát. Hogy pedig a bevándorlás, a vonzó erő szerepe mennyire fokozódik az indusztrizáltsággal: az kézenfekvő a következő adatok után:

		100 jelenlevő lakós közül idegen születésű
a tulnyomólag őstermelő	} városokban	18.30
a foglalkozásilag vegyes		39.81
a tulnyomólag iparos		61.71 ¹⁷⁾

Nézzük most már a kormegoszlást a foglalkozásilag különböző városokban:

	100 lakos közül				1000 termelőre meddő
	0—15	15—40	40—60	60. é. f.	
tulny. őstermelő	34.51	38.81	18.00	8.68	748
fogl. vegyes	31.67	42.39	18.26	7.69	649
tulny. iparos	25.76	49.88	18.15	6.21	470

Ezt az előbbi táblázattal egybevetve nyilvánvaló, hogy a bevándorlás következménye a speciális városi koreloszlás, amely annál kifejezettebb, minél inkább közeledünk a demológiailag legértékesebb városokhoz.

Ez a lépésről-lépésre vizsgálás szükséges volt, mert nem rendelkezünk oly adatokkal, amelyek a bevándorlók, vagy legalább az idegen születésűek korviszonyaira közvetlenül fényt

¹⁷⁾ Absolut számok: 223.889-ből 40.952; 360.043-ből 143.329; 1.611.785-ből 994.477. Kiszámítva a Magyar. Stat. Közl. 61. Népszámlálás V. kötet 32. és 33. lapjain közölt abs. számokból.

vetítenének. A német statisztika e tekintetben könnyebben érzékelhető eredményekkel szolgál. Kenéz többször említett monographiájából idézzük a következőket:

	s z á z			odaköltözött		
	benszült	lakosból volt az	1900, évben ;	odaköltözött	lakosból volt az	1900, évben ;
	—16	16—50	50—entul	—16	16—50	50—entul
Charlottenburg	77.9	19.4	2.7	16.1	69.4	14.5
München	56.3	36.0	7.7	8.6	73.3	18.1
Berlin	54.1	39.8	6.1	8.7	72.1	19.2

A bevándorlóknak közel $\frac{3}{4}$ -e a produktív korban van, sőt bizonyos, hogy az 50 éven felüli bevándorlók tulnaggy része a 60 éven innenről kerül ki s így feltehető, hogy a bevándorlók kb. 85%-a az általunk produktívnak tekintett népesség sorából kerül ki. Ez a sok beköltöző produktív felrugtatja az össznépeesség munkabíróinak az arányát is.

Amikor termelő korról beszélünk, nem szabad felednünk, hogy e korban 3 alcsoport van egyesítve: a 15—19; a 20—39 és a 40—59 évesek csoportja — ha úgy tetszik — (első sorban a testi munkára gondolva) a kifejlődő, a kifejlett és a hanyatló koru produktívak. E különböző kategóriákat a város nem egyformán vonzza. Legszívesebben a kész, de egyuttal erejének még teljében levő munkaerőt vonzza magához és pedig annál inkább, minél nagyobb a város. A már említett táblázat bizonyossága szerint a r. t. városok még egy árnyalattal aránylag gazdagabbak a kiképzésben levő, kisebb értékű munkaerőben, mint a teljes értékűben (20—39 évesekben, l. 345-ik lap); a thj. városokban már az utóbbiak fölénye kifejezett, hogy azután a fővárosban kulmináljon, amint az alábbi számok is igazolják. A kiforrásban levő (15—19 éves) népességet 100-nak véve, volt a 20—39 évesek száma országos átlagban 279, vidéken 274, a r. t. városokban 276, a thj. városokban Budapest nélkül 296, Budapesten 341. Hasonlóképen áll a helyzet a már részben elhasznált, csökkent értékű munkaerő dolgában. Ez még kevésbbé kell a városnak, mint a fiatal, a tanuló elem. A 20—39 éves koru népesség e korcsoporttal szemben szintén annál inkább nyer súlyban, mennél jobban közeledünk az igazi város fogalmához. Országos átlagban a 20—39 éves népesség úgy viszonylott a 40—59 évesek számához, mint 146 : 100. Falun ez az arány 137 : 100-ra száll, de a r. t. városokban 165-re, a thj. városokban Bpest nélkül

182-re, Budapesten 224-re emelkedik. A legnívósabb, a gazdaságilag és nemileg legproduktívabb korosztályt tehát annál inkább vonzza a város, minél nagyobb.

Most már azt kell néznünk, hogy melyik korosztály sínyleg leginkább a produktívak túlnagy képviseltetését. Gyorsan fejlődő társadalmakban természetes jelenség az öregek kis aránya. Nemcsak a nemzetközi adatok szerint (Északamerika, Argentína, Ausztrália, — másfelől Franciaország), hanem Magyarország szűkebb határai közt is kimutatható, hogy a gyorsan fejlődő vidékek kevés öreggel (Pestpilis s., Bereg, Máramaros) rendelkeznek, míg a stagnáló, vagy lassan fejlődő megyékben (Baranya, Árva, Hont stb.) a mult képviselői nagyszámmal vannak, ami egész természetes. Még természetesebb, ha a gyors fejlődés kulmináló pontjaiban, a városokban, arányuk a legalacsonyabb. S tényleg városainkban — mint láttuk — az öregek aránya erősen alászáll a vidékhez képest. De visszatekintve a 345-ik lapon levő táblázatra, azt kell látnunk, hogy a 0—12 éves koru *gyermekek számaránya viszonylag még kisebb* a városon, mint az *öregeké*. Ez a természetellenes jelenség: a gyermekeknek túl alacsony száma annál fokozottabban jelentkezik, minél magasabb rendű város csoporttal van dolgunk (rtv., thjv. és Budapest). Az, hogy a gyermekkor még az öregeknél is jobban megsínyle a bevándorlást, egészen *természetellenes*, mert hisz a városba özőnlő népesség túlnagy része nemileg propagatív korban áll, akiktől származó *normális* számu gyermekeknek a folytonosan újabb rajokkal gyarapodó produktívekkel karöltve az öregek arányát okvetlenül mélyre kellene sülyeszteniük. De különösen a városokban természetellenes ez a jelenség, ahol a magasabb és közép-produktív korban a halandóság sokkal nagyobb, mint vidéken s így már az is az öreg korba való eljutás reménységeit csökkenti.¹⁸⁾ Ezzel szemben pedig a gyermekek halandósága, ha nem is lényegesen, — de kedvezőbb városon s így kétszeresen indokolt volna az, hogy a városokban a gyermekek aránya az öregekével szem-

18)

10.000 32 éves egyén közül elérte a 62 ik évét:
 differencia
 Vármegyékben - thj. városokban a városok hátrányára

férfi	6414	5117	1297
nő	6440	6400	40

(L. Magy. Stat. Közl. 11. Magyar halandósági táblázat 310. lap.)

ben magas legyen. A városi lakosság terméketlenségének sokat tárgyalt és aggodalmat okozó jelenségével állunk itt szemben. A kevés gyermeküségét élesebb világításba helyezhetjük, ha a gyermeknemzésre kiváltképen alkalmas 15—19 éves női és 20—60 éves férfi népességhez viszonyítjuk a 12 évesnél fiatalabb gyermekek számát. Ily alapon arra az eredményre jutunk, hogy míg az ország egészében 1000 mondott koru felnőttre 603 12 éven alóli gyermek jut, sőt e szám a vármegyékben 647-re emelkedik, addig a thj. városokban leszál 381-re, sőt magában a fővárosban 288-ra. A város nem a gyermekek hazája. Minél városiasabb kerületekbe visz utunk, annál ritkább lesz a gyermekszó. Budapesten a 15 éven alóliak aránya 23.3%, de a IV. kerületben — a város szívében — arányuk csak 16.6%¹⁹⁾, sőt ha az üzlet tipikus városrészét (a Lipótvárost, a Fürdő-utcáig és a Belvárosnak a Kossuth Lajos-utcatól északra eső felét) nézzük kormegoszlás szempontjából, akkor a következő egészségtelen, de a városi jelleg kihegyeződésére igen jellemző adatokat nyerünk.

100 lakos közül volt
Bpest IV. és V. ker.
centrumában orsz. átlagban

— 6	5.66	15.35
6—11	6.39	13.45
12—14	5.14	6.52
15—19	13.73	9.89
20—39	43.11	27.67
40—59	21.09	18.90
60—	5.88	8.21

A pénzarisztokrácia hazája — a Lipótváros (a Szabadság-térig) szinte még jobban irtózik a gyermektől, mint a Belváros. Itt a 6 éven alóliak százaléka 5.62.

De más városainknál is észlelhető, hogy a belvárosok, a gazdag kerületek gyermekekben szegények. Kolozsvárt a mindennapi iskolakötelesek (6—11 évesek) száma a polgári népesség 10.5%-át teszi, a belvárosban ellenben csak 7.4%-át;

¹⁹⁾ Budapest sz. f. v. közigazgatása és közállapota az 1909—1912. években.

a különben eléggé gyermekgazdag (13.5%) Kecskeméten az első kerületben a 6—11 évesek számaránya 9.4%-ra csökken.²⁰⁾

Külföldön is ugyanez a jelenség. *Bertillon* évkönyve szerint a gyermekszegény Párisban a 20 éven alóliak aránya 24.8½ de a vagyonos első kerületben (Saint-Germain) csak 20.3%, míg az egyik munkás városrészben (XX.) 31.0%-ra emelkedik.²¹⁾ Berlinben is a város szívét képező Köln és Friedrichswerder nevű városrészek a legszegényebbek gyermek dolgában.²²⁾ ²³⁾

Mindezek alkalmasaknak látszanak arra, hogy megerősítsék azoknak a feltevését, akik — mint *Brentano* és *Mombert* stb. (Wohlstandtheorie) — a vagyon és a születések korlátozása között a leghatározottabb összefüggést vallják.

Hogy a gyermekek száma annyira háttérbe szorul s hogy ez a hátrány még az öregekénél is nagyobb, az a városok kisebb születési arányára vezetendő vissza. (L. a születések tárgyalásánál.) E mellett a többgyermekes családoknak a kiköltözése is figyelembe jövő okként szerepel. Látjuk, hogy a periferiákon megközelítőleg normális a gyermekek száma, sőt az elővárosokban (Kispest, Rákospalota, Erzsébetfalva) a 6 éven alóliaknak valóban jelentős számával találkozunk (16.6—17.3%-ig), holott e helységek születési indexe alatta marad az átlagosnak; ebből arra kell következtetnünk, hogy a többgyermekes családok a lakásdrágaság miatt kénytelenek a tulajdonképeni várost elhagyni és a város előterébe huzódni, helyet hagyva a sterilebb és gazdagabb elemeknek. A város ellensége a fajfentartási szempontból értékes népességnek. *Guradze* adatai is emellett bizonyítanak. 1905—1910 közt a Berlinbe bevándoroltak száma 56.839-el haladta meg az

²⁰⁾ Népszámlálás 1910. I. 624 lap.

²¹⁾ Bertillon: *Annuaire statistique de la ville de Paris*, 1905. XXVI.

²²⁾ Die Wohnungs- und Bevölkerungsaufnahme dez. 1905.

²³⁾ E számokat és az előbbi sort nem lehet eléggé *Pikler J. Gy.* figyelmébe ajánlani, akinek az V. kerület köruton belőli 9.7‰-es és az V. kerület kültelki népességének 22.6‰-es halandóságához — a szociális okokon kívül — nincs más mondani valója. Holott az V. kerület kültelkének kormegoszlását egy percre sem szabad szem elől tévesztenünk. Itt a 6 éven alóliak száma 1510 11.318 lélek után, ami 13.4%-nak felel meg. Ezt figyelmen kívül hagyni annyit tesz, mint a halandóság legfontosabb determinánsával nem törődni.

elköltözöttékét, ellenben a városból kijelentett csecsemők száma (3509) közel 1000-rel meghaladta a bejelentetteket.²⁴⁾

A vidék és a város gyermeklétszáma között van még egy feltűnő és a városi népességre nézve hátrányos, egészben véve pedig gondolkodásba ejtő különbség. Értjük ezalatt a gyermekek két alsó kategóriájának (0—6 és 6—11 évesek) egymáshoz való viszonyát. Az alsó hat év számbeli túlsúlya természetes; a már 6 évet elérték számából is elsodor a halál bizonyos hányadot a 12-ik évig, de meg — minél közelebb megyünk a születés időpontjához, annál nagyobb a gyermekhalandósági arány, caeteris paribus — annál kevesebb a magasabb korévet megérők száma s annál tömöttebbek az alapot representáló legelső évek. Hozzá kell venni, hogy a gyermekhalandóság lassankét javulást mutat, ami már oly rövid időszakban is, mint 6 év (a két korosztály közti különbség) is számot tesz s így a jelenben 0—6 éveseknek már amúgy is többen kell lenniök, mint a 6 évvel ezelőtt 0—6 éveseknek (vagyis a mostani 6—11 éveseknek). Most már, ha a népesség egészétől megkívánhatjuk, hogy a gyermekkor zsenge hajtása izmosabb legyen, mint a felcseperedett gyermekereg, akkor mennyivel inkább megkívánhatjuk ezt a várostól, ahol a népesség s annak is nemileg propagatív része, a produktívak oly gyorsan növekednek s ahol a momentán 0—6 évesek nem egyszer lényegesen nagyobb produktív népesség leszármazottjai, mint a jelenlegi 6—11 évesek. Ehelyett mit kell látnunk?!

a 6—11 évesek számát
100-nak véve volt a 6 éven
alóliaké:

Az egész országban	114.1
Vidéken	115.0
A r. t. városokban	110.4
A thj. városokban Bpest nélkül	110.0
Budapesten	107.1

A városban a gyermeksuccrestentia hiányosabb. Holott a fejlődés éppen a megfordítottja e számsornak; legjob-

²⁴⁾ Guradze: Statistik des Kleinkinderalters Stuttgart, 1916. — Azért egymagában e vándormozgalomra távolról sem lehet visszavezetni a csecsemők csökkenését (39.568-ról 35.125-re). Hisz ez 4443-at tesz ki, amiből az elvándorlásra nem is egész $\frac{1}{4}$ rész jut.

ban gyarapszik Budapest, a thj. városok stb. A produktív korúak közül a 20—60 évesek száma Budapesten 1900—1910-ig 22.6%-al nőtt (426.170-ről 522.387-re); ezt a növekedési arányt 6 évre átszámítva 13.56%-ot nyerünk. Az egész ország produktívjainak megfelelő gyarapodási aránya 4.73%; tehát az előbb — a fiatal sarj fölényét involváló — okok mellett csupán a népesség növekedésénél fogva a fővárosban 13.6%-kal több kisgyermeknek kellene lennie, mint megletebb korúnak (6—11 éves), míg az ország egésze e címen csak 4.7%-os többletre lett volna kötelezve — feltéve, ha a *születések arányszáma változatlan maradt volna*. Tehát városi és vidéki születési hányados alakulásának a vizsgálatához kell vezetnie utunknak. Itt van valóban a rejtély kulcsa. Városban a születési hányados gyorsabban esik, mint vidéken. 1900—1910-ig a birodalom vidéki népességében a nyers születési index 39.9^{0}_{00} -ról 36.2^{0}_{00} -re csökkent. A város megfelelő arányszámai 32.1 illetve 28.4. Tehát a csökkenés 0.6^{0}_{00} -kel nagyobb városban. Még feltűnőbb az ezer 15—49 éves házasság nőre eső születési hányados eltérése a városokra nézve hátrányos alakulása

	ezer 15—49 éves férjes nőre jutott élve születés a magyar birodalomban		
	1900/01.	1910/11.	változás
vidéken	221	206	—15
a thj. városokban	185	163	—22

Ezek után már nem is meglepő, hogy a 0—6 éves gyermekek száma éppen az ipari városaiban mutat kis arányt a 6—11 évesekéhez képest, tehát azokban a városokban, ahol a fejlődés éppen a leggyorsabb; a lassabban növekvő östermelő városokban a helyzet kielégítő.

100-nak véve a 6—11 évesek
számát, volt a 6 éven alóliaké

a túlnyomó iparos	107.6
a foglalkozásilag vegyes	110.2
a túlnyomólag östermelő	115.2

Városokban (abszolút számok 166.133, ill. 154.409; 46.685, ill. 42.357; 33.059, ill. 28.689).

Az industrizálódás gyermekemésztő hatására ijesztő fényt vetítenek ezek a számok. S másfelől azt is látjuk, hogy azokban a városokban különösen abnormis a két gyermekcsoport

közti viszony, ahol a születési index hanyatlása ujabban fölöt-
tebb gyors.

	ezer 15—49 éves férjes nőre jutott élve születés 1890. ²⁵⁾ 1900/01. ²⁶⁾ 1910/11. ²⁶⁾				száz 6—11 évesre jut 6 é. a.
Budapest	179	163	132	—47	107.1
Selmecbánya	243	230	194	—49	96.1
Pécs	172	153	133	—39	99.4
Temesvár	168	137	130	—38	102.8
ellenben					
Kecskemét	261	258	263	—2	118.3
Szabadka	245	254	245	—	118.8

Az öregek aránya többnyire csak függvénye a vándor-
mozgalmak révén a városba sodort különböző nagyságu és
különböző termékenységu produktiv elemnek. Érintettük már,
hogy ott, ahol a fejlődés gyors, az öregek aránya kicsi, ahol
lassu: ott nagy. Kétszeresen áll ez oly területekre, amelyekben
a bevándorlásnak döntő befolyása van a népesség alakulására.
Ilyenek a városok. Hogy a vándorlások mellett a születések-
nek és a halálozásoknak is szerepe van az öregek arányszámá-
nak kialakításában, az magától érthetődik. Legkifejezettebb ez
— mint látni fogjuk — oly vármegyei törvényhatóságoknál,
amelyek a kivándorlás bajától eddig még jobbra mentek
maradtak.

Mielőtt részletesebb területi szemlére indulnánk, rövidesen
meg kell vizsgálnunk a két nem korviszonyait városon és vidé-
ken, legalább is a fő korcsoportok szerint. Mint a részletesebb
adatközléseknél általában, úgy itt is csak a thj. városokra va-
gyunk utalva, amely város csoportot a r. t. városokat is magukba
foglaló vármegyék összességével szembesítjük.

	1 0 0 thj. v á r o s i	
	férfi közül	nő oldalt jelzett korban van:
—15	27.77	27.47
15—39	48.62	46.24
40—59	17.89	18.39
60 é. f.	5.71	7.49
ismeretlen	0.01	0.01

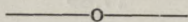
²⁵⁾ Körösi-Thirring: Die Natalitäts- und Mortalitäts-Verhältnisse unga-
rischer Städte. 1878—1893. Bpest-Berlin, 1894. 49 lap.

²⁶⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 50. Népmozgalom 1909—1912.

	100 v á r m e g y e i	
	férfi	nő
—15	36.86	35.89
15—39	35.60	36.81
40—59	19.15	18.85
60 é. f.	8.39	8.45

Hogy a két nem korviszonyai úgy városon, mint vidéken eltérnek egymástól, az következik abból, hogy — mint a nemi arány tárgyalásánál láttuk volt — a különböző korosztályokban városon és vidéken különböző a nemeknek egymáshoz való aránya. Város és vidék egyezést mutatnak abban a tekintetben, hogy a serdületlen fiuk aránya mindkettőjükben nagyobb, mint a lányoké. A jelenség vidéken szembeötlőbb. Ok: a szülők között fennálló fiutöbblet, mint közvetlen ok, s a férfiak nagyobb kivándorlása, mint közvetett ok, amelynek a következménye a serdületlen fiuk relatív súlyának a növekvése. Minthogy a kivándorlás vidéken többszörösen nagyobb mint városon, ennélfogva a vidéken a férfinem gyermekhajtása jóval izmosabb a nőkénél, mint városban. Erősebb a különbség a két nem kor megoszlása tekintetében város és vidék közt, ha magasabb korosztályokra megyünk. Míg a városi férfiaknak a nőkhez képest 2.5%-al magasabb hányada jut a produktív fiatal csoportjára, addig a vidéki férfinépesség szegényebb a legértékesebb munkaerőkben, mint a női. A kivándorlás szomorú hatása! A nagy halandóság azonban a város férfiai között gyors ritkítást végez s így a magasabb korosztályokra, kivált a 60 éven felüli korcsoportra, már csak szokatlanul kis hányada esik a férfiaknak, közel 2%-al, kisebb, mint a mennyi a nőnemből e korcsoportra eső százalék. Vidéken ellenben alig van különbség a két nem öregkorui között, ami következménye a kivándorlásnak, amely az életerős elemet sodorván magával, közvetve emeli az idős koruak arányát, bárha a vidéki férfiak és nők megközelítőleg hasonló halandóságának is része van benne.

Most röviden áttekintünk az ország különböző részein. Megnézzük a kiemelkedő sajátságokat, kiderítjük e sajátságok okait avégből, hogy jelentőségüket tisztázhassuk.

Városainkat tekintve: a fővárosi kor megoszláshoz lényegi-

leg hasonló, annak nyomába lépő korviszonyokat találunk a következő városokban:

	—15	15—40	40—60	60
Budapest	23.3	53.0	18.3	5.4
Komárom	27.0	49.9	16.2	6.9
Kassa	29.8	48.4	16.1	5.7
Kolozsvár	28.0	48.1	17.3	6.5
Nagyvárad	28.2	47.5	17.9	6.4
Temesvár	26.1	46.6	19.4	7.9
Fiume	28.8	47.3	17.8	6.0

Az egy Komáromot kivéve valamennyi rendkívüli jelentős város. Komáromban (részben Kassán is) a fiatalkoru produktivak nagy számát a falaik közt állomásozó és a népességhez mértén nagyon nagyszámu katonaság idézi elő, amely körülmény egyáltalában néhány városunk kormegoszlására kimutatható hatással van. A fenti városokban részben az erős gyáripár (Pozsony, Temesvár, Fiume), a helyi viszonylatokból kiemelkedő kereskedelmi jelentőség (Nagyvárad, Fiume) kulturális középpont, hivatali koncentráció és amellet jelentős ipar (Kolozsvár, Kassa) azok a tényezők, amelyek e nagyvárosi kormegoszlásra vezettek. Ezek a gyorsan fejlődő, természetből városnak teremtett helyek.²⁷⁾ Nincs köztük egy sem, amelyben a helybenszülettek száma alacsony volna s születési hányadosuk is a városi átlagon alól van többnyire. A túlalacsony születési hányados Temesvárnál már kezdi erősen éreztetni hatását. Az öregek és a meglett koruak relative nagy aránya — a Temesvárnál kivételesen nagy bevándorlás mellett — kétségtelenül a születések kis számának a következménye.

Lássuk ezzel szemben az ellentétes végleteket:

	—15	15—40	40—60	60
Kecskemét	36.5	38.9	16.7	7.9
Szabadka	35.3	39.2	17.4	8.1
Selmecbánya	33.9	37.6	19.8	8.7
Hódmezővásárhely	31.3	38.1	20.5	10.1
Baja	30.6	38.4	20.1	10.9
Versec	29.8	39.4	20.7	10.1

Abban megegyezik mind a hat város, hogy a produktív kor gazdaságilag fontos fiatal csoportja mindannyiukban felettébb

²⁷⁾ V. ö. *Prinz*: A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. Bpest, 1914. 118 és köv. lapjain.

gyengén van képviselve. Akad nem egy vármegyei törvényhatóság, amelyben e korosztály legalább is ilyen erős. Ezek a városok azok, amelyekben nincsenek jelentékenyebb ipartelepek, amelyek kedvezőtlen közlekedési viszonyaiknál fogva (Baja) agrár jellegük miatt (Selmecbánya és részben Baja kivételével valamennyi), avagy bányaüzemeik csökkentése miatt (Selmecbánya)²⁸⁾ kevésbé vonzzák környéküket. Ha e tekintetben egyeznek is e városok, mégis nagy ellentét van köztük. A két elől említett őstermelő városban bőséges a gyermekek száma, az utóbbi háromban nagyon is mérsékelt, hogy helyet adjon az öregek — az országban csaknem magában álló — kedvező arányának. Itt a nagyon eltérő népmozgalmi jelenségekhez kell segítségül fordulnunk. Szabadka és Kecskemét a bő gyermekáldás termő talaja, míg a szomszédos Hódmezővásárhely főleg református magyarjainak egyke-hajlandósága közismert. (Szabadka születési indexe 1900—1910 között 42.1^{0}_{00} , Kecskemété 38.6^{0}_{00} , Hódmezővásárhelyé csak 27.7^{0}_{00} .) Különösen a város igen lassu fejlődése növeli relative a régmúlt képviselőit Baján. A rendkívül szapora Szabadka gyermeklétszámát a kecskemétinél lejjebb horrend gyermekhalandósága sülyesztí (1909-ben 44.4, 1910-ben 40.3, 1911-ben is még 36.5 hét éven alóli elhalt jutott 100 ujszülöttre.

Az első fejezetben megállapítottuk thj. városaink „városi indexét” s ennek alapján azok bizonyos sorrendjét. A városiasság megállapítására alkalmazott módszerünket szépen igazolja a korstatisztika. A 27 thj. várost 5 csoportba osztottuk, amelyek közül az első négy csoport 5—5 — a hanyatló városiassági index sorrendje szerint egybefoglalt — várost, az ötödik csoport pedig hét várost foglal magában. Megvizsgáltuk ez öt város csoport népességének koreloszlását és a következő eredményre jutottunk:

városok száma.	lakosság	15. é. a.	15—40	40—60	60 é. f.
5.	1,119.660	24.25	51.74	18.29	5.81
5.	251.759	29.10	47.27	17.36	6.27
5.	261.986	29.51	44.60	18.45	7.44
5.	244.243	31.93	42.71	17.84	7.52
7.	318.069	33.31	39.11	18.56	9.02

²⁸⁾ Magy. Stat. Közl. új sorozat 42. Népszámlálás I. 785 lap.

A csökkenő indexszámmal ellátott városok valóban egyre inkább „falusi” kormegoszlást mutatnak.

Vidéki népességünkre térve meg kell állapítanunk, hogy itt az ellentétek szintén élesek. Bár a vándormozgalmaknak s így elsősorban a kivándorlásnak a vidéken is rendkívül nagy szerepe van a különbségek létrehozásában, az okok közt a súly mégis a *természetes* népmozgalom tényezőin, a születési, halálozási illetve gyermekhalálozási arányszámok különbözőségén nyugszik. Már országrészenként is nagy eltérések mutatkoznak, amint a következő táblázat mutatja:

	100 falusi lakos közül volt:						
	6 é. a.	6—11.	12—14.	15—19.	20—39.	40—59.	60 é. f.
Duna jobb p.	15.46	13.99	6.42	8.86	25.92	19.69	9.66
Duna bal p.	16.75	14.75	6.67	9.43	24.34	18.86	8.20
Duna-Tisza k.	16.86	14.31	6.52	9.30	27.09	18.05	7.87
Tisza jobb p.	17.00	15.23	7.27	10.56	23.24	18.64	8.66
Tisza bal p.	17.31	14.38	6.74	10.23	26.11	18.39	6.84
Tisza-Maros sz.	14.35	13.07	6.04	9.41	28.17	20.18	8.78
Erdély	15.66	12.99	6.15	9.42	26.74	19.63	9.41
Mindössze:	16.16	14.05	6.51	9.54	26.17	19.10	8.47

Az ellentétes végletek: egyfelől a Tisza-Maros szög s a Dunántul, másfelől a két tiszamenti országrész valóban lényeges eltérést mutatnak. De hogy milyen végleteket takarnak az országrészek, az csak akkor tűnik ki, ha a részletesebb kutatás terére lépünk s körutunk két olyan ellentétes területen állapodik meg, mint amilyen Baranya és Máramaros, amely megyék kormegoszlása — csak a négy főcsoportra korlátozva a megfigyelést — így fest:

	100 lakos közül volt:			
	15	15—40.	40—60	60-on tul
Baranya	30.1	36.3	22.0	11.6
Máramaros	40.7	36.4	17.0	5.9

A különbség nagyságát akkor lehet méltányolni kellőképpen, ha összevetjük ezt a két szélsőséges sarkot az európai államokkal; az összevetés során kiderül, hogy Máramaros gyermekgazdagsága a balkáninál is balkánibb, míg a mi Baranya megyénknél olygantrópbab társadalom — az elnéptelenedéséről szomorú hirre vergődött Franciaországtól eltekintve —

nincs. Tehát államunkban belől nagyobbak az eltérések, mint Európa legszélsőségesebb államai között. Egyelőre csak az egyes országrészek vidéki népességénél maradva leszögezhetjük, hogy a korviszonyok alapján bizonyos jellegzetes demológiai típusokat különböztethetünk meg. Az *olygantropia* földje a Tisza-Maros köze, a Dunántul s valamelyest enyhültebb formában Erdély; a két utóbbi országrész, de kivált a Dunántul az öregeknek általában jó közegészségügyi viszonyokra valló magas arányával dicsekszik. A Dunántul a kevés gyermek — normális körül járó produktív elem és a sok öreg hazája s mint ilyen hazánkban a *senilis* szerkezetű társadalmak felé haladó típus képviselője. Erdélyre mindez egy árnyalattal kevésbé áll, — míg a Tisza-Maros szögén az életerős elem nagy arányával szemben különösen kirívó a kevés gyermek s így ennek az országrésznek az *olygantropiája* esik a legsúlyosabb megítélés alá. A *gyermekbő* területek, ahol a malthusi „akadályok” a népesedés menete elé ugyancsak kevés akadályt gördítettek eddigé: a Tisza jobb és bal partja, amott különösen kevés produktív elemmel, emitt különösen kevés öreggel. Az előbbi a Mayr által híres munkájában²⁹⁾ „o”-val jelzett kordigramm tipikus képviselője (kedvező termékenység, élénk elvándorlás), ahol az életerős, fajfentartás és produktivitás szempontjából legértékesebb 20—39 évesek csoportját a diagrammon mély behorpadás jelzi. A Tisza bal partja ezzel szemben gazdag gyermekhada révén a viruló jövővel kecsegtető, de a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok folytán, azonfelül meg éppen a nagy szaporaságának okánál fogva a gyorsan emésztődő, de gyorsan is megújuló (ujvilági, délamerikai és balkán) társadalmak enyhített mása. A Duna bal part és a Duna-Tisza köz vidéki népessége áll a legközelebb a vidéki *átlaghoz*, egyenletes kormegoszlással, amelyet a gyermekek elegendő száma s a produktívakhoz megfelelő aránya jellemez. A különbség inkább abban van, hogy míg a Duna-Tisza közön a produktívak fiatal csoportja erősebb az átlagnál, addig a Duna bal partján arányuk az átlagnak alatta marad s az idősebb csoportoknak van viszonylag nagyobb súlyuk.

Az országrészek különböző koreloszlás folytán az ország

²⁹⁾ Mayr: A társadalmi élet törvényszerűsége (144 lap, magyar kiadás.).

különböző részein más és más az a arány, amelyben a produktivak és improduktivak állanak egymással.

1000-nek véve a 15—60 éves lakosságot, volt a

	0—15 évesek	60 é. f. s z á m a.	összesen jobbára improduktivak
Duna jobb p.	659	177	836
Duna bal p.	712	153	865
Duna-Tisza köz	692	144	836
Tisza jobb p.	753	153	906
Tisza bal p.	702	125	827
Tisza-Maros szög	584	152	736
Erdély	624	169	793
Mindössze:	670	155	825

A Tisza jobbparti lakosságra nehezedik az eltartandók legnagyobb tömege, míg a Tisza-Maros szögén a legkisebb a jobbára improduktív elem sulya. E táblázatban az improduktív elem két csoportjának különválasztása megláttatja velünk azt, hogy az improduktivak tömege a produktivához képest különböző okok eredője. Vegyük csak két művelt, magyar ország-részünket: a Duna-Tisza közét és a Duna jobb partját. Az eltartandók egyébként egyforma nagy számából Dunántulon a gyermekek jóval kevesebben vannak mint az Alföldön, élénk tükréül a népmozgalmi viszonyoknak, amely szerint a Duna-Tisza köz születési coefficiense évről-évre $2-4\text{‰}$ kel túlszárnyalja a Dunántul születési indexét; s másrészt a halandóság is kedvezőbb a Dunántulon, mint a Duna-Tisza közén.³⁰⁾ Érdekes megint a produktivokban leggazdagabb Tisza-Maros szög és a Tisza jobb partjának a szembeállítása, ahol nagy a hiány a munkabírókban. A két országrészben a munkabírókra eső teher tekintetében igen nagy a különbség (170), sokkal nagyobb, mint a rendezett tanácsu városok és a falusi népesség közti különbség, amely — mint láttuk — csak 129-et tett ki. Annál inkább csodálatos, hogy az öreg korban állók a

³⁰⁾ Száz 40—59 éves egyén közül elhalt az 1910—1911. évek átlagában a Duna jobb partjának vármegyei népességéből 1.29, míg a Duna-Tisza közén 1.41. (Kiszámítva a Magy. Stat. Közl. új sorozat 50. kötetének abszolút számaiból, Népmozgalom 1909—12.)

produktivakhoz képest ugyyszólván teljesen egyforma súllyal bírnak mind a két országrészben s így a Tisza jobb partján a tehertöbblet teljesen a serdületlenekre esik. Az öreg improduktivak a fiatal sarjhoz képest igen erősek a Tisza-Maros szögön, szemben a Tisza jobb partjával, ami annál feltűnőbb, mert hisz a halandóságban a Tisza-Maros szöge rosszabbul áll, mint a Tisza jobb partja.³¹⁾ Az ok nyilvánvalólag a nagyon eltérő termékenységi, születési viszonyokban rejlik. A Tisza jobb partjának női termékenyebbek az országos átlagnál, míg a Tisza-Maros szög a kevés gyermek hazája, ahol a száz férjes nőre eső születési arány csak 167, szemben az országos átlagot jelző 201-el és a Tisza jobbparti 203-al.

A gyermekek nagy száma és a születési index közötti függés feltüntetésére szolgáljanak a következők:

	1000 lélekre eső születési arány az 1901–1910 évek átl. ³²⁾	15 é. a. gyermekek aránya
Tisza bal p.	41.33	38.43
Duna bal. p.	37.96	38.17
Tisza jobb p.	37.87	39.50
Duna-Tisza köz	36.28	37.69
Erdély	35.15	34.80
Duna jobb p.	34.62	35.87
Tisza-Maros szög	34.56	33.46

Az összefüggésbe nem illeszkedik be a Tisza jobb partja, amely a születések aránya tekintetében harmadik helyen áll, míg a gyermekek aránya tekintetében övé az elsőség. Itt a nagy gyermeklétszám nem, avagy legalább is nemcsak a nagy születési indexnek köszönhető, hanem a vándorlások bolygatják meg annyira a népesség összetételét, hogy a fiatakorúak aránya mértéktelenül megduzzad. Hogy a *kivándorlás* mily nagy szerepet játszik ez országrész kimagasló gyermeklétszámának az előidézésében, az különösen jól kitűnik akkor, ha a két nem

³¹⁾ Ezer 7 éven felülire jut 7 éven felüli elhalt a Tisza jobb partján 15.9, a Tisza-Maros szögén 16.5.

³²⁾ Kiszámítva a 8., 22., 32. és 50. népmozgalmi kötetek adatai alapján (az 1905-re kiszámított népesség az 50. kötet 66. és 70-ik lapján.) Itt persze a városok is beszámítottak s ez a körülmény ott, ahol a városi népesség száma jelentős (kivált a Duna-Tisza közén) zavarólag hat.

kormegoszlását külön vesszük szemügyre s egybevetjük az itteni viszonyokat az országos átlaggal.

	100 férfi	100 nő	100 férfi	100 nő
		k ö z ü l		
		a Tisza jobb part	az anyaország	
		vármegyei népességében		
		oldalt jelzett korban van:		
15 é. a.	40.80	37.19	36.86	35.89
15—39	33.09	35.43	35.60	36.81
40—59	18.37	19.24	19.15	18.85
60 é. f.	7.72	8.13	8.39	8.45

Hasonló, bár még rosszabbított mása a 20 év előtti állapotoknak, amikor még *Ráth* könyve szerint ez országrész két nembeli népességének koreloszlása a következő volt:³³⁾

	férfi	nő
0—15	39.8	36.1
15—39	36.1	39.0
40—59	17.7	18.1
60 é. f.	6.4	6.8

A vidéki népességben észlelhető általános sajátság: a férfiaknak termelőkben mutatkozó hiánya a Tisza jobb partján kiszínezetten vetődik szemünk elé. Ez a hiány növeli meg a gyermekek számarányát oly abnormis mértékben. Hogy a kíváncsi által támadt hézag elsősorban a gyermekek részesedését növelte és nem az öreg férfiakét, annak a Tisza jobbparti nők kedvező termékenységi viszonyain kívül az az oka is van, hogy a produktív férfiak (20—39. és 40—59) halandósága a nők halandóságához képest sehol sem olyan kedvezőtlen, mint a Tisza jobb partján. (L. a halandóságról szóló részt.) Ezzel szemben a gyermekek létszáma — a születési arányhoz viszonyítva — kissé kevésnek tűnik fel Erdélyben. Itt azonban csak a gyermekek idősebb korcsoportjainak a kisebb száma okozza ezt. A legfiatalabb nemzedék ereje az országos átlaghoz igen közel áll, összhangzásban azzal a ténnyel, hogy Erdélyben csökken aránylag legkevésbé a születési viszonzyszám, ami az általános csökkenő irányzat mellett azt jelenti, hogy Erdély a születések dolgában mindinkább előre kerül az országrészek

³³⁾ Dr. Ráth Zoltán: Népünk Korviszonyai és Halálozási Statisztikánk. Budapest 1893. 91 lap.

sorrendjében. Hogy a legfiatalabb nemzedék (6 é. a.) s az azt megelőző (6—11) egymáshoz való viszonya a születési arányszám változásától, illetve irányzatától függ, az a priori is világos. Mégis a nemzet succrescentiája szempontjából oly fontos viszonzyszámok és a születési index alakulása közti párhuzamosság feltüntetése céljából szolgáljanak a következők:

	a 6—11 évesek számát 100-nak véve, volt a 6 é. alóliaké	1000 férjes nőre ju- tott élve születés 1900/01. 1910/11.	változás
Duna jobb p.	109.9	214 193	—21
Duna bal p.	113.0	237 217	—20
Duna-Tisza köz	115.7	217 197	—20
Tisza jobb p.	112.4	226 203	— 8
Tisza bal p.	119.1	238 230	— 8
Tisza-Maros szög	109.3	186 167	—19
Erdély	119.3	202 203	+ 1

Hogy Erdélyben s a Tisza bal partján oly kedvező a legfiatalabb koru gyermekek képviseltetése a nagyobbakhoz képest, az a termékenység kisebb csökkenésén, illetve másrészt javulásán kívül népesség-történeti okokban leli magyarázatát. Az 1873-as kolera éppen ezekben az országrészekben (Bihar, Szilágy és Északerdély) pusztított a legerősebben s így a kolera-évet megelőzőleg született gyermekek halandósága igen nagy lévén, természetes, hogy az emezektől született gyermekek száma is csekély; ámde a népszámlálást megelőző években már a születések jórésze azoktól a szülőktől származott, akik a kolerajárványt követő, igen kedvező születési viszonzyszámoknak örvendő évek szülöttei (1874—1886) s akiktől származó gyermekek éppen a mondott két országrészben haladják túl legjobban a megtizedelt nemzedék szülötteit. (6—11 és 12—15 éveseket.) Igazolja ezt az, hogy Biharban és Szilágyban, ahol a kolera-pusztítás a legnagyobb volt, ott a legfiatalabb gyermekcsoport és az azt követő 6—11 évesek csoportja között 123.5 : 100-as arány fejezi ki a különbséget.

A Dunántul és még inkább a Tisza-Maros szöge azok az országrészek, ahol a két gyermekcsoport egymáshoz viszonyított aránya, de általában a gyermekek legfiatalabb korosztálya a leggyengébb lábon áll. A magyarországi egyke ösfészkei ezekben az országrészekben vannak. Ezért is ajánlatosabb lemen-

nünk a kisebb egységekig s vármegyénként vizsgálunk a gyermeklétszámot. A 15 éven alóliak aránya a legkisebb volt a következő vármegyékben:

	15 é. a. ‰-a	1000 lélekre jutott születés az 1901/10 évek átlagában ³⁴⁾
Krassószörény	29.8	29.0
Baranya	30.1	31.0
Temes	31.7	32.5
Hunyad	31.9	31.8
Hont	32.6	30.9
Szeben	32.7	31.8
Besztercenaszód	32.8	32.2
Somogy	32.8	33.4
Vármegyei átlag:	36.4	37.1 (birod. átl.)

Majd mind ugyanazok a vármegyék, amelyekről már *Ráth* is mint olyganthropokról beszél.³⁵⁾ A születési arány jóval elmarad az átlagtól. Természetesen a születési arányszám mellett nem szabad a gyermekhalandósági hányadost sem figyelmen kívül hagyni a különbségek mérlegelésénél. Pl. Hont kétségtelenül gyermekhalálozási hányadosának köszönheti azt, hogy gyermeklétszáma a felette gyarló születési arány mellett is viszonylag — társai közt — tűrhető. (100 élveszülettre 28.2 hét éven alóli halott), míg Baranyát a még nálánál is szaporátlanabb s a mellett évtizedről-évtizedre produktív koru bevándorlókkal szaporodó s így már emiatt is kisebb gyermekszámu Krassószörénnyel gyermekállományban egy színvonalra nagyobb gyermekhalandósága szorítja vissza. (Baranya 32.8, Krassószörény 31.6 hét é. a. elhalt) s ez a helyzet a különböző termékenységű, de azonos gyermeklétszámu Somogy és Besztercenaszód megyék között, — Somogy rovására.

Természetesen az itt közölt számok még mindig csak átlagok, a tipikus egyke-területek gyermeklétszáma még sokkal kisebb. Az Ormánysági és Mecsek-aljai egyke-területen, Baranya vármegye siklósi és szentlőrinci járásaiban a 15 éven alóli gyermekek száma csak 26.1% s hogy az egyke tüzfészkébe is bepillantassunk, vegyük szemügyre a Baranya megyei reformátusságot, amelyet az egyke-rendszer hirhedtté tett. E ki-

³⁴⁾ Magy. Stat. Közl. 46. Népmozgalom községenként.

³⁵⁾ Ráth: I. m. 101 és köv. lap.

veszésnek indult színmagyar fajta 15 éven alóli nemzedéke az összes megyebeli reformátusságnak csak 20.29%-át tette.³⁶⁾ Érdeemes e felekezet baranyai hívőinek kormegoszlását bemutatni, mert keresve nem lehet kitünőbb példát találni a kiesző, senilis társadalmak illusztrálására.

	100 lakos közül volt:		
	Baranyai reformátusok	Franciaország ³⁷⁾	
6 é. a.	8.02	20.29	25.76
6—11	8.23		
12—14	4.04		
15—19	7.09	34.25	38.63
20—39	27.16		
40—59	27.64	27.64	23.04
60 é. f.	17.82	17.82	12.57

Ime az elijesztő példaként emlegetett Franciaország valósággal a gyermekgazdagság szimbolumaként hat a baranyai reformátussághoz képest. Hogy mennyire bizarr ez a kormegoszlás, azt jól megérzékíti az alábbi egybevetés, amely a 60 éven felüliek számát 100-al veszi egyenlőnek s ehhez viszonyítja a többi korosztályok erejét, egyfelől Baranyában, másfelől az összehasonlításra támpontul kínálkozó anyaországi falusi népességben az eredmény a következő:

	az anyaország falusi népességében :	Baranya reformátusai között:	Differencia az orsz. arány %-ban:
60 é. f.	100	100	
40—59	225	155	31%
20—39	309	152	51%
15—19	113	40	64%
12—14	77	23	70%
6—11	166	46	72%
6 é. a.	191	45	76%

Teljesen kóros kormegoszlás. A harmadik rovat a legbeszédesebb, mert reávilágít arra a lejtőre, amelyen a gyermekkorlátozó nép megindult s amelyről — e rovat tanúsága szerint — nincs visszatérés. Reávilágít, hogy a baj már régi keletű, hiszen már a mai öregek sem teljesítették volt nemzetük iránti kötelességüket, de a mostani szülők, az újabb meg újabb

³⁶⁾ Magy. Stat. Közl. 61. (Népszámlálás V.) abs. számaiból.

³⁷⁾ Annuaire international de statistique I. La Haye 1916. 111 lap.

generációk egyre erősebben hanyatlanak propagatív képesség dolgában.

A sötét kép után lássuk a jövővel kecsegtető vidékeinket, ahol a gyermekek száma kitűnően áll. A felső Tisza mentén s néhány északi megyében leljük fel őket.

Ezek a következők:

	15 é a. ‰-a	1000 lélekre élveszült 1901—1910. ³⁸⁾	100 élve- szülöttre jut 7. é. a. elhalt 1901—1910. ³⁹⁾	1000 lélekre kivándorló 1899—13. ⁴⁰⁾
Ung	41.1	39.2	31.3	19.2
Bereg	41.0	43.3	33.7	6.8
Máramaros	40.7	44.4	32.8	2.4
Ugocsa	40.7	43.9	35.4	9.0
Sáros	40.6	37.4	28.8	19.1
Trencsén	39.8	41.1	33.4	5.2
Szabolcs	39.7	43.4	36.2	8.1
Zemplén	39.6	37.3	30.2	16.3
Nyitra	39.4	40.5	33.8	4.9
Győr	39.3	37.5	28.6	6.2

A kormegoszlásra befolyással levő s itt felsorolt hármassal (l. Ráth: I. m. 97. és köv. lapjain) jól megmagyarázhatjuk az alapjellegükre, gazdasági és demologiai felépítés szempontjából bizony elég nagy különbségeket is mutató megyék együvékerülését. Láthatjuk, hogy a gyermeklétszám csupán a születési arány alapján távolról sem indokolható. Máramarost és Sáros gyermekarány tekintetében csak 0.1% választja el, holott Máramaros születési aránya 7‰-kel magasabb. A következő két rovat azonban mindent magyaráz. Sáros feltűnően kedvező gyermekhalandósága, a felnőtteket magával sodró kivándorlása a normális gyermekhalandóságu és mozdulatlan Máramarossal egy színvonalra emeli a serdületlenek súlyát. A kivándorlás közvetve és viszonylag megsűriti a gyermekek sorait Ungban és Zemplénben. Mindkét megyében a kedvező gyermekhalandósággal karöltve. A még Sárosnál is kedvezőbb halandóságu Győr, amely különben Dunántulon — Veszprém után — kivándorlásban is vezet, felkerült az átlag körül mozgó születési aránya ellenére is a gyermekgazdag megyék sorába.

³⁸⁾ Magy. Stat. Közl. 46. Népmozgalom községenként.

³⁹⁾ U. o. kiszámítva az abszolút számokból.

⁴⁰⁾ Magy. Stat. Közl. 67. (Kivándorlás 1898—1910.).

Szabolcsot igen magas születési aránya — a jelentős kivándorlással támogatva sem engedi a gyermeklétszámban legelső megyék közé — nagy gyermekhalandósága miatt, amint hogy még több, felette szapora megyénk van, amelynek a serdületlen elemeit a kedvezőtlen gyermekhalandóság tizedeli s nem engedi a vezetők közé (Heves, Arad, Bihar, Hajdu stb.).

A produktivakra térve konstatálhatjuk, hogy a különbségek — az idetartozó három alcsoportot egybefoglalva — valamivel kevésbé élesek, mint aminőt a gyermeklétszámban tapasztaltunk. A produktivak legéletképesebb, gazdaságilag legfontosabb csoportja az északkeleti felvidéken a legkisebb. Ez az a korosztály, amelynek erejére Amerika a legnagyobb vonzást gyakorolja. 100 Amerikába vándorló közül az 1905—07 években a kivándorlás kulminálásakor 62.2% volt 20—39 éves. Természetes tehát, hogy a produktivak szóban forgó csoportja ott a legkisebb, ahol a kivándorlás a legnagyobb:

	20—39	15—19	50—59	1000 lélekre kivándorlás:
Sáros	21.1	11.0	18.2	19.1
Ung	22.4	11.3	18.3	19.2
Zemplén	22.4	11.4	19.0	16.3
Abauj	23.1	10.3	18.8	18.7
Országos átlag:	27.7	9.9	18.9	4.5

A kivándorlásban már mérsékeltebben résztvevő elem képviseltetése megközelíti az országos átlagot az abban még nem nagy mértékben résztvevő fiatalok — a kedvező születési és gyermekhalandósági viszonyoknak okán — még jelentékenyen meghaladják is; annál érezhetőbb a hiány a 20—39 évesek csoportjában. A hiányt még jobban érzékeltethetjük, ha a kivándorlástól még egyáltalán nem érintett 6—14 évesekhez és a kivándorlásban már részt nem vevő 60 éven felüliekhez arányosítjuk a kivándorlásnak leginkább kitett korosztály tagjait.

	a 6—14 évesek és a 60 é. f. száma:	a 20—39 éveseké
Sáros	100	65
Ung	100	72
Zemplén	100	73
Abauj	100	76
Vármegyei átlag:	100	92

A kivándorlás legjellegzetesebb kor-deformáló hatását azokban a kisebb közigazgatási egységekben kell keresnünk, amelyek a kivándorlás gócéban is gócpontot alkotnak. Ilyen pl. Sáros megye héthársi járása, amely járásban a legnagyobb a külföldön távollévők száma. E járás kormegoszlása a következő:

6 é. a.	16.9%	15—19	9.9%	60 é. f.	10.9%
6—11	17.4%	20—39	17.6%		
12—14	7.9%	40—59	19.4%		

Alig több itt a javakorbeli, mint a 6—11 éves, ez utóbbiak ismét többen vannak, mint a legfiatalabbak, jelezve, hogy hanyatlónépességgel van dolgunk.⁴¹⁾ Mindezekhez társul szegődik az az abnormitás, hogy a produktivak idősebb csoportja egyenesen túlszárnyalja a fiatalabb korosztályt, ami egészen kóros jelenség. Összefoglalva a 15—40 éves produktivakat: a következő megyékben találunk feltűnően alacsony arányszámot: Árva (32.2%), Győr (32.8%), Sopron (33.4%), Fejér (33.6%) és Vas 33.8%). Árva a felvidéki kivándorlásban nagy szerepet játszik s amellet az ország más részeibe is nagy az elvándorlás. Győr, Sopron és Vas szintén elég erős kivándorlást mutatnak, de a tényleg kimutatott kivándorlás mellett e két sűrűn lakott határszéli megyében nagy szerepet játszik az ausztriai kivándorlás is. A nagybirtok-borította és így proletárgazdag Fejér megyének termelőkoru lakosságát a főváros vonzóereje tizedeli. A más törvényhatóságokkal szemben lefolyt népcsere passzivitása seholsem oly nagy mint Fejérben.⁴²⁾

Az ellenkező végleletet, a produktivak nagy arányát a következő megyék képviselik:

	15—39 évesek ‰-a:	ipar-forgalmi foglal- kozások aránya:	a törvényhatósá- gokkal folytatott népcsere mérlege:
Brassó	40.2	37.4	+ 11.112
Hunyad	39.1	23.8	+ 29.885
Krassószörény	39.0	20.0	+ 19.061
Szeben	38.7	21.5	+ 10.585
Zólyom	38.0	38.4	— 8.545
Arad	37.9	12.4	— 16.939
Temes	37.8	15.5	+ 3.302
Nógrád	37.7	31.4	— 7.422

⁴¹⁾ A járás népessége 1880-ban még 28.197 volt, ma 23.713.

⁴²⁾ Magy. Stat. Közl. 67. (Kivándorlás 97 lap abs. számokból.).

Ama összesen kilenc vármegyei törvényhatóság közül, amelyek nyereséggel zárják le népcseréjük mérlegét, ime itt szerepel 5. Zólyom és Nógrád ipara, bányászata szintén jól magyarázza a munkaképes korcsoport konzerválódását; Temesben a rendkívül gyorsan hanyatló születési arányban kell látnunk azt a közvetett okot, amely a déli fekvésből eredő vonzó erőn kívül hatékonyan hozzájárul a termelő koruak arányának emeléséhez. A születési arány gyors hanyatlása s a gyermekek arányának hirtelen erős esése okozza Aradban is a produktívak nagy számát, ami mellett az átlagosnál nagyobb halandóság is csökkenti az öreg korba feljutók arányát.

A 40—60 évesek számbeli sulya már ismét főleg a természetes népmozgalom függvénye, miután ez a korcsoport a kivándorlásban csak kisebb mértékben vesz részt. Száz lakos közül 40—60 éves volt:

Baranyában	22.0 %
Krassószörény	21.7 %
Hont	21.6 %
Temes	21.2 %
Arva	21.0 %
Hunyad	20.6 %
Somogy	20.3 %

Arva az egyedüli, ahol a gyermeklétszám elég nagy s ahol nem a terméketlenség idézi elő a meglett koruak nagy számát. Ez az erősen kivándorló megye az egyetlen megyénk, amely újabban erős fogyásnak indult. Itt tehát az elköltözésben már kevésbé részt vevő idősebb elem természetesen előtérbe nyomul az össznépességben. E korcsoportnak kis aránnyal kell beérnie a felső Tisza mentén s itt-ott az Alföldön, valamint a Felvidéken, ahol a sok gyermek nyomja le a mult képviselőinek a számarányát. Volt a 40—59 évesek százaléka

Máramaros	17.0
Bereg	17.3
Csanád	17.3
Ugocsa	17.5
Zólyom	17.5
Brassó	17.6
Pestpilis S.	17.6

Csanádban szintén jó magas a születési hányados (40.3‰), Zólyomban pedig az indusztrizálódás és a felnőtt lakosság nagy halandósága rostálja meg a magasabb korosztályba igyekvőket. Brassó megyére a törvényhatóság népességének $\frac{2}{5}$ -ét kitevő, virágzó rendezett tanácsu város igen városias kor-megoszlása reányomja bélyegét; viszont hogy Pest megyében a megletebb koruak részesedése kicsiny, azon — a fiatal munka-erőknek az ország minden részéből történő beáramlását tekintve — nincs miért csodálkozni.

Az öregek eloszlása csak nagyban-egészen egyezik a most tárgyalt korcsoportéval. Legtöbben vannak Baranyában, ahol a népességnek 11.6% -a kerül ki a 60 éven felüliek közül, majd Nagyküküllő (10.9), Háromszék és Tolna (10.6), s azután újból három erdélyi megye: Udvarhely (10.6), Fogaras (10.2) és Szeben (10.1) következnek, mint öregekben leggazdagabb megyék. Tolna a kevés születést tekintve alig marad Baranya mögött, de már Nagyküküllő s kivált Fogaras ezeknél jóval szaporább, habár népük még mindig hajlamos az egykére s az öregek nagy számát e mellett az is indokolja, hogy ujabban határozottan a legtöbb kivándorlót felmutató megyék közé jutottak s így a kivándorlástól viszonylag megkímélt réteg aránylagos erősbbödése érhető.

A két székely megyében az öregek nagy száma a megyék népességének tartósan lassu gyarapodásával, az ujabban Udvarhelyből lobot vetett amerikai kivándorlással s az ugyancsak innen a városokba irányuló vándorlásokkal van összefüggésben. Szebenben az olygántropia mellett szintén a kivándorlás s e mellett az elég kedvező halandóság is közrehat az öregek számának a növelésére (ez áll különben Háromszékre és Nagyküküllőre is).

Legkevesebb öregkorut talált népszámlálásunk Máramarosban és Ugocsában (5.9), Szabolcsban (6.0), Beregben (6.1), tehát megannyi gyermekgazdag, illetve nagyhalandóságu megyében.

*

A feltünőbb sajátságok felett tartott szemlénk végére jutva az a feladat vár, hogy megállapítsuk a kormegoszlásban ujabban bekövetkezett változásokat, azok irányát, különös tekintettel a

városi és vidéki népességre, amelynek során tisztázandó lesz: Van-e remény arra, hogy a város és vidék alapjában oly lényegesen eltérő kormegoszlása idővel közeledni fog egymáshoz, avagy az elválasztó szakadékok további mélyülésére kell elkészülve lennünk.

1880-ban⁴³⁾ a thj. és r. t. városaink kormegoszlása a következő volt:

	1000 lélek közül oldalt jelzett korban volt: ⁴⁴⁾	
	városainkban: az egész országban	
15 é. a.	344.1	373.6
15—60	596.6	575.8
60 é. f.	60.3	52.6

Allitsuk szembe ezzel a város és az egész ország jelenlegi kormegoszlását; volt 1000 lakos közül:

	a thj. és r. t. városokban az egész országban:	
15 é. a.	299	353
15—60	629	565
60 é. f.	72	82

Szembeötlő jelenséggént áll előttünk a máris fenálló ellentétek határozott kiéleződése. A gyermekek száma — igaz — az ország egészében is visszaesett, ámde a városokban a hanyatlás jóval gyorsabb ütemű, mint az országos átlagban. Míg 1880-ban még az öregek számosabbak voltak városon, mint vidéken, addig ma a vidéké az elsőség s a városok öreglétszáma kevésbé nőtt. S míg vidéken a produktív kor hanyatlik, addig városon a gyermekekben szenvedett veszteségnek csaknem teljes egyenlegét a produktív kor gyarapodásában találjuk meg. Az ellentétes irányzatot akkor is kivehetjük, ha csak a századfordulón tartott népszámlálás adataival vetjük egybe a jelen-

⁴³⁾ L. Földes: Városaink és a Városi lakosság életviszonyai.

⁴⁴⁾ E számokkal való összehasonlítás némileg problematikus, amennyiben ez idő óta városaink mindkét csoportjában változások történtek, bárha az is igaz, hogy a változások, amelyek után egyes r. t. városok thj. városokká léptek elő, avagy viszont ez utóbbiak deklassálódtak, nem jönnek számba, minthogy ezek amúgy is bennfoglaltatnak mindkét kimutatásban. Ellenben a fentiből hiányzanak azok, amelyek mint akkori községek később szereztek meg a polgárjogot a városok köztársaságában s viszont mai számunkból hiányzanak azok a városok, amelyek a lefolyt idő alatt kiestek a városok közül. Ezeknek a népessége azonban az egész tömegéhez képest semmi esetre sem tesz ki tulnag kontingenst s így mindenesetre tájékoztatóul szolgálhat a két fenti táblázat.

legieket. Itt csak a thj. városokra szorítkozunk és szembesítjük azokat a vármegyék népességének kormegoszlásában történt változásokkal.

	Thj. városok :		vármegyék		Differencia a vá- ros előnyére	
	1900.	1910.	1900.	1910.	1900.	1910.
6 é. a.	12.65	11.20	16.34	15.91	—3.69	—4.71
6—11	10.40	10.27	13.42	17.88	—3.02	—3.61
12—14	5.87	6.15	6.58	6.57	—0.71	—0.42
Összesen 15 é. a.	28.92	27.62	36.34	36.36	—7.42	—8.74
15—19	11.11	11.45	9.89	9.68	+1.22	+1.77
20—39	35.57	36.08	26.82	26.52	+8.75	+9.56
15—39 össz.	46.68	47.53	36.71	36.20	+9.97	+11.33
40—59	17.97	18.14	19.17	19.02	—1.20	—0.88
60 é. f.	6.43	6.70	7.78	8.42	—1.35	—1.72

Kétség sem fér hozzá: az ellentétek élesedtek a két utolsó népszámlálás közti időben. De nem egészen egyszerű az eltérő irányzatnak okát adni. A városi termelő koruak növekvéséből arra következtethetnénk, hogy a városok vonzó ereje a lefolyt évtizedben az azelőttihez képest még növekedett. Valójában ez nincs így. A városi népesség szaporodása a 90-es években érte el tetőfokát, amikor a nagyobb szaporodásnak is jóval nagyobb része jutott a bevándorlási többletre, mint az utolsó évtizedben. Tehát első pillantásra nehezen érthető a termelő koruak újabb gyarapodása. Az ok kétségtelenül a városok gyorsan hanyatló születési hányadosában keresendő, amelynek következtében a gyermekek aránya szemlátomást hanyatlik. Már láttuk, hogy a születések hanyatlása városon jóval gyorsabb, mint a vidéken. Ezt a gyermekkor összetételének részletesebb vizsgálata is jól igazolja. Látható, hogy városokban a legfiatalabb korosztály csökkenése a legnagyobb. A következő mérsékelte, míg a 12—14 évesek, szóval egy régebbi születési színvonal képviselői, még növekedtek is valamelyest. Ehhez képest a legfiatalabb sarj és az azt követő felcseperedett gyermek-korosztály 6—6 év-folyama között a különbség mérséklődött. 1900-ban még úgy aránylott a két korosztály egymáshoz, mint 121.6 : 100-hoz, 1910-ben már csak úgy, mint 109.1 : 100-hoz; s ha igaz is, hogy ezalatt a vármegyékben is közelebb került egymáshoz a két

korosztály, mégis a változás sokkal kisebb, mint a városban bekövetkezett hátrányos eltolódás (121.7—114.6). A meglett produktivak és az öregeknek az előtérbe nyomulásából városon alig merünk a halandósági viszonyok javulására következtetni; inkább a meglassult fejlődés velejárójaként tekintjük. A vármegyei népességünkben, amelyben — a nemzetközi megvilágítás fénye mellett — a produktivak aránya különben is aggasztóan alacsony volt, ujabban is tért veszít a termelőkoruak aránya, ami természetes következménye az Északamerikai Unióba özönlő népvándorlásnak. Hogy e mellett nem a gyermekek, hanem az öregek nyertek tért, azt sem vezetjük vissza csupán a közegészségügy javulására — noha itt ennek is sok része van — hanem a születéseknek vidéken is fellépő csökkenő irányzatára.

A változásokat — bár a legjellegzetesebbeket — érdemes kissé közelebből szemügyre venni. A fővárosban a városokat jellemző változások még kifejezettebben előtérbe lépnek. Itt úgy a gyermekek arányának az esése (26.0%-ról 23.3%-ra), mint a fiatakoru produktivak emelkedése a legszembeszökőbb. Különösen gondolkodóba ejtő az egészen fiatal gyermekek és a csecsemők arányának hirtelen hanyatlása az utolsó évtizedben.

	0—1 éves	volt 100 lakos közül 1—5 éves	együtt
1869	2.7	6.7	9.4
1880	2.6	7.8	10.4
1890	2.5	7.6	10.1
1900	2.5	8.0	10.5
1910	1.9	5.9	7.8 ⁴⁵⁾

A többi városokban a gyermeklétszám esése nem így nagy; mégis megállapítható, hogy az amúgy is alacsonyabb gyermeklétszám jobban csökkent a gyorsan fejlődő iparos városokban, mint az őstermelő városokban, ahol a hanyatlás szóba se jön.

A fiatakoru produktivak emelkedése nem általános, sőt azoknak értékesebb csoportja (20—39) csaknem a városok felében (12) csökkenést mutat. Feltűnik a kivándorlás területének központjában levő Kassán, továbbá a szintén erősen vándorló környék közepette fekvő Sopronban és Versecen mutatkozó erősebb csökkenés. Az Alföld városai ezzel szemben gaz-

⁴⁵⁾ Budapest halandósága 1908—1909-ben. Bpest Székesfőváros Stat. Közl. 51. VII.

dagodnak produktivakban, ami arra enged következtetni, hogy fejlődőben vannak a városias jelleg felé, habár itt az is szerepet játszik, hogy a 80-as évek rendkívül bő gyermekáldásának a representánsai a népszámlálás évében immár feljutottak a produktív korosztály szóban forgó csoportjába. Ami az idősebb két korcsoportot illeti, úgy mondhatjuk, hogy ott, ahol a nép-növekvés a múlt évtizedbelivel szemben alább hagyott, pl. Budapest, Pécs, Sopron stb.: arányuk jelentősen emelkedett, míg abban a néhány városban, ahol a szaporodás mértéke nem változott, vagy épen gyorsult (Marosvásárhely, Szabadka, Pozsony), ott az idősebb csoportok ereje kisebbedett, ami különben egészen természetes.

A korviszonyokban országgrészenként beállott változásokról csak röviden a következőket jegyezzük meg: a gyermekkor (15 é. a.) hanyatlása nem általános; a két nyugati országgrészen (Duna bal és jobb p.) emelkedett arányuk 36.3%-ról 37.4%-ra, illetve 34.4%-ról 35.3%-ra s emellett a Tisza jobb partján is egészen jelentéktelen a visszaesés. Ellenben Erdélyben s kivált a Tisza-Maros szögén feltünő és a két másik országgrészen is jelentékeny a csökkenés. Hogy a Tisza-Maros szögén erősen csökkent a gyermeklétszám, azt a már mondottak után természetesnek kell találnunk, de miért áll sorban mellette a népszámlálás körüli időben népmozgalom terén csaknem megújulás elé néző Erdély s a születési színvonalát szintén szívoosan fenntartó Tisza bal partja? A felelet egyszerű. Az 1910-es népszámlálás által számbavett gyermeklétszámban már tulnyomó azoknak a gyermekeknek a száma, akik a 90-es évek és a századforduló körüli néhány év szülöttei s akik különösen az ország keleti felében a kolera által megtizedelt produktívok (1873 körül születettek) leszármazottjai, míg az 1890-es népszámlálásban természetesen a 80-as évek szülöttei szerepelnek a 15 éven alóliak között, akiknek a szülői a koleraveszélyt — koruknál fogva — kevésbé érezték meg s így számosabbak voltak, mint az új népszámlálás fiatal nemzedékének a szülöttei. Bizonyítja ezt az is, hogy a legfiatalabb sarj: a 6 éven alóliak aránya nemhogy csökkent volna, hanem Erdélyben még növekedett is s a Tisza bal partján is csak elenyésző mértékben hanyatlott. A többi országgrészen ellenben mindenütt gyengül a fiatal hajtás, a legerősebben a Duna-Tisza közön, ahol a terméketlenedő

főváros az össznépeességnek egyre nagyobb hányadát alkotja. Épen ez oknál fogva Erdély mellett a Duna-Tisza köz az az országrészünk, ahol a fiatalok produktívak (15—40) nem es-
tek áldozatul az általánosan hanyatló irányzatnak, hanem az
amúgy is magas arány még növekedett is. A produktív külön-
ben minden országrészben hanyatlottak. Mégis legfeltűnőbb a
hanyatlás a Tisza jobb partján. Itt különösen a 20—39 éves
életerős elemek térvesztése szomorúan felöltő jelenség. (1900-ban
még 26.2%, 1910-ben már csak 24.4%).⁴⁶⁾ Ez már hagyományos
irányzat északkeleti felvidékünkön. Itt különösen a produktív
férfiak már abszolút számban is évtizedről-évtizedre fogyatko-
znak s csak folytathatjuk *Thirring*⁴⁷⁾ számsorait, amikor a követ-
kező megyék szomorú viszonyait kiragadjuk az együttesből:

	Volt a 20—39 éves férfiak száma		
	Abauj- m e g y é k	Sáros- b e n	Zemplén- b e n
1869	27.355	25.037	41.722
1880	24.937	20.761	37.233
1890	21.416	15.940	38.248
1900	16.725	15.551	33.868
1910	16.116	15.465	32.429

A fogyás ugyan kissé megállapodott, de ez csak attól van,
mert a kivándorlás már oly magas fokra emelkedett ez ország-
részekben, hogy annak fokozódása alig képzelhető, miután már
majdnem teljesen elsodorta a kivándorlásra alkalmas elemet.
De érzékeny a produktívok térvesztése a másik felvidéki ország-
részen is (27.3—26.2), ahol a kivándorlás szintén elég nagy.
Dunántulon valamelyest mérséklődik a veszteség, de azért he-
lyenként, a kivándorló vidékeken itt is erős a fogyás. (Győr
25.4—23.9). Növekedett az arány a Tisza-Maros szögén, de
még inkább Erdélyben. A kivándorlásban erősen résztvevő
Tisza-Maros szögén a produktívok emelkedését a gyermek-
korlátozás gyors terjedésének a rovására írhatjuk, míg Erdély-
ben a székely megyékből — részben ipari fellendülésük foly-
tán — lecsapoltnak tekinthető kivándorlás meglassulására ve-
zethető vissza, kapcsolatban a fentemlített ténnyel (a kolera-

⁴⁶⁾ Ungban 25.4%-ról 22.4%-ra, Sárosban 23.4%-ról 21.1%-ra!

⁴⁷⁾ A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bpest 1904.
188 és köv. lap.

veszteségek, az azt követő 80-as évek bő gyermekáldása; ezek feljutottak a népszámlálás évében a produktív korra). A 40—59 évesek aránya keveset változott; inkább csökkent, mint gyarapodott. Rendszerint csak ott gyarapodott az arány, ahol nagy és terjedő irányu a kivándorlás (Ung, Szabolcs, Zemplén), vagy ahol az egyke gyorsan terjed (Temes, Krassószörény). Szabály: keleten általában határozott csökkenés, nyugaton inkább stagnálás, bár itt is sok helyt esik a meglettek aránya. Ezzel szemben az öregek arányának az emelkedése általános volt. Legerősebben a Tisza-Maros szögén (7.14—8.8%) és a Duna jobb partján (8.6—9.5%) gyarapodtak. Ez utóbbi emelkedésnek azonban nagyobb érték tulajdonítandó. Mert itt a növekvés sokkal inkább a közegészségügy javulására írható, mint a Tisza-Maros szögén, ahol a születési arányszám gyorsabb hanyatlásának és a fiatalokat elsodró kivándorlás hirtelen fellángolásának a következménye,⁴⁸⁾ bár a születések hanyatlása a Dunántul is hozzájárulhat az öreg-létszám emeléséhez. Azokban a megyékben, ahol az egykének mély gyökerei vannak (Baranya, Somogy, Temes, Tolna, Krassószörény) a legkifejezettebb az emelkedés, de örvendetes az emelkedés egyebütt, ahol sem az egyke, sem a kivándorlás szerepéről nem lehet szó (Esztergom, Csongrád, Csanád, Jásznagykunszolnok), ahol határozottan a közegészségügy javulására kell következtetnünk a változásból. A közegészségileg legsivárabb képet nyújtó Tisza bal partján nem emelkedik kielégítően az öregek amúgy is felette alacsony képviselte (6.5—6.9). Így alakulnak az arányszámok a Duna-Tisza közén is (7.0—7.4), de itt csak a főváros és kivált a fővároskörnyék gyors fejlődése s e révén az egész országrész arányszámainak alakításában fokról-fokra jobban kifejezésre jutó meghatározó jelentősége az elmaradás oka.

*

Röviden egybefogva a város és vidék kormegoszlásának tendenciájáról mondottakat, megállapítható, hogy 1. a *gyermeklétszám aránya* — hosszabb megfigyelési időt tekintve — városban és vidéken egyaránt alászáll, de *városban* a folyamat

⁴⁸⁾ Volt a halandóság a Duna jobb partján 1900—1901. évek átlagában 24.3^o/₀₀, 1910—11-ben 21.9^o/₀₀; a Tisza-Maros szögén ugyanez idő alatt 26.4^o/₀₀-ról 25.7^o/₀₀-re apadt a halandóság.

sokkal gyorsabb, 2. a *produktív koruak* városon egyre nagyobb részét teszik a népességnek, míg a vidéken épp ellenkezőleg e korosztály — kivált annak legéletteljesebb csoportja — határozottan hanyatlík, úgy hogy a *különbség város és vidék* közt egyre *nagyobbodik*, 3. az *öreg*ek *százaléka vidéken*, ahol különben is nagyobb volt arányuk, *jobban emelkedik*, mint városon. E különbségek odavezetnek, hogy városi társadmunkat kormegoszlás tekintetében egyre inkább kivételesnek, elütőnek kell mondanunk.

*

Az a — közgazdaságilag — kedvező arány, amely a városban produktívak és még nem, avagy már nem produktívak közt fenáll, a városi népesség gazdasági termelőképességének jóval nagyobb fokát jelenti. Jelenti azt, hogy itt gazdaságilag jóval nagyobb fajsúlyu népességgel van dolgunk, mint vidéken, ahol az ereje teljében levő elem viszonylag gyenge s ahol így sokkal több, szinte kétannyi eltartandó nehezedik egy-egy kereső koru vállára. Az a körülmény, hogy a városok az államháztartás bevételei szempontjából — csak a jövedelmi adóra gondoljunk — a lélekszám szerint reájuk eső kulcsnál jóval nagyobb jelentőséggel bírnak, mint a vidék,⁴⁹⁾ — a foglalkozás eltérő természetén kívül — attól sem független, hogy a városban a kereső koru népesség az össznépességnek sokkal nagyobb hányadát teszi, mint vidéken. Csak természetes következmény, hogy az ily gazdaságilag kondenzált népesség politikai súlya is szükségszerűleg nagyobb, mint amekkorára pusztá népszámuk alapján taksálnók, egészen eltekintve attól, hogy a városban meggyülemlett nagyszámu értelmiséget az állami törvényhozások rendszerint még különös kedvezményben is részesítik.⁵⁰⁾

De a város és vidék lelke, gondolkozása és etikája is szükségszerűleg más-más lesz, pusztán az eltérő kormegoszlás miatt is. Mindenesetre dusan akadnak kivételek, de mégis csak úgy van, hogy a kor haladásával, a remények apadásával csökken az egyes vállalkozási készsége, a haladás, a változás iránti vágy. Ahol több az öreg, ott szükségképen több a konservatív, ott a

⁴⁹⁾ Zahn: Stadt und Land U. s. w. Allgemeines statistisches Archiv. 1916—7. III.—IV.

⁵⁰⁾ L. a külföld választókerületi beosztásait. Magyar törvénytár 1914. XIII. t.-c. indokolás.

hagyományok kultusza, az azok általi megkötöttség nagyobb, mint ott, ahol a fiatal, jórészben még ki sem forrott elemek szava a mindenható. A vidéken a meglettebbek és az öregek a közfelfogásra nagyobb számuknál fogva szükségképen nagyobb befolyást gyakorolnak, mint városban s így — ha nem is volna az eltérő foglalkozásnak a gondolkodás- és érzésvilágra oly dominálóan színező befolyása, még akkor is indokolva volna a város liberálisabb, hogy ne mondjuk, radikálisabb gondolkozása. Hozzájárul ehhez a gyermekek kis száma is. A család, a gyermek szintén mélyrenyúló szálát jelent, amely az egyént megköti, egyébként szabadnak tekinthető cselekedeteiben. Ha a radikalizmusban a nagy és gyors változtatások iránti hajlamosságot, illetve az ennek jogosultságát hirdető tanítást látunk, akkor ettől nem lehet elvitatni bizonyos kockázatot, amely minden változást nyomon kísér. A gyermek és a család existenciája pedig nehezen bírja a kockázatot, míg a veszteni való nyilvánvalólag kisebb ott, ahol a gyermek általi kötöttség kisebb. Így van ez a városokban, ahol a fiatal, gondolkodásban forradalmibb elem (15—40 évesek) vállaira körülbelül csak félannyi gyermek nehezedik, mint a vidéken. Ezt a körülményt a két népességnek a moralstatistikába vágó életjelenségeinél sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Hogy közelebb maradjunk tárgyunkhoz: módszertani szempontból is igen fontos a város és vidék korviszonyai közti különbség, illetve annak ismerete. Noha Westergaard nagy munkájában⁵¹⁾ már közel 40 évvel ezelőtt oly nyomatékosan felhívja a figyelmet azokra a hibákra, amelyek a kornak, mint a következtetések biztonságát zavaró tényezőnek elhanyagolásából fakadnak s dacára annak, hogy *Ráth* említett kitünő munkájában kifejezetten hangsúlyozza a kornak nevezetesen a halandóságra gyakorolt determináló hatását: mégis mindennapi jelenség, hogy kivált a népmozgalmi jelenségek tárgyalásánál nem méltányolják jelentőségéhez mérten a korviszonyokat. Ez a hiba nagyra nő, ha két oly ellentétes társadalom életnyilvánulásait vizsgáljuk, mint amilyen a városi és a vidéki. Ha tudjuk azt, hogy bizonyos korban dusabban aratja áldozatait a halál, mint a másik-

⁵¹⁾ Harald Westergaard: Die Lehre von der Mortalität u. Morbidität II. Aufl. 1881. (8 és köv. l. val. 206—252 lapokon.).

ban, ha tudjuk azt, hogy a születések a nemzéképes koru (15—49) nők számától függ, ha tudjuk, hogy a házasság lehetsége is bizonyos kor elertével áll be s valószínűsége bizonyos korhatáron túl elenyészik s ha tudjuk, hogy a morális életjelenségek (öngyilkosság, gyilkosság, válás, házasságon kívül szülöttek) sem függetlenek a kortól s másrészt ha tisztában vagyunk azzal, hogy a város és a vidék éppen e fontos determináns: a kor tekintetében oly rendkívül nagy eltérést mutat; akkor egészen hibásan járunk el, ha a jelenségeket pusztán az össznépeességhez viszonyított u. n. nyers módszer alapján kívánjuk magyarázni, méltatni. Addig, amíg a fentebb feltárt korviszonyok ellentétességét s ennek a vizsgálandó jelenségre kimutatható hatását mérlegelés tárgyává nem tesszük, — mint annyi kutatás beigazolta — kár a fáradságért. A kornak, mint zavaró tényezőnek a kiküszöbölésével azonban (történjék ez adott esetben a standard-számítás segítségével, vagy más uton), ráléphetünk a biztos kutatások, a tiszta következtetések világosságvetítő útjára; ez azután a korviszonyok ismeretét a város és vidék közötti különbségek helyes érzékelhetőségének előfeltételévé avatja.

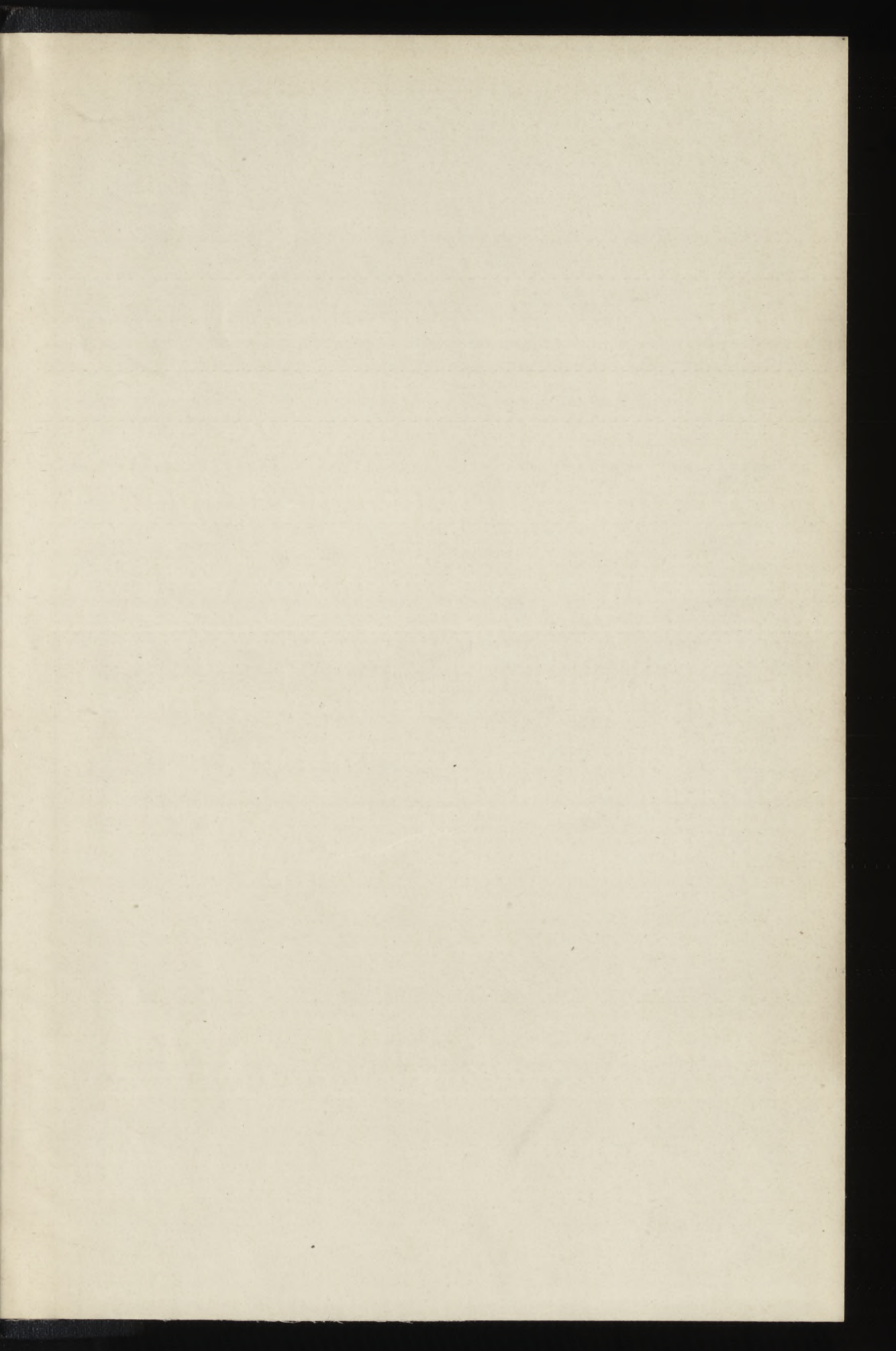
A MISKOLCI EV. JOGAKADÉMIA TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZÉSEINEK TÁRA:

1. **Csengey Gusztáv:** A nikolsburgi béke. Sárospatak. 1922. 14. l.
2. **Bruckner Győző:** A késmárki ág. hitv. evang. egyházkerületi liceum ősi pártfogóságának története. Sárospatak. 1922. 108. l.
3. **Hacker Ervin:** Börtönügyünk reformkérdései, különösen törvényhozási szabályozása. Sárospatak. 1922. 30. l.
4. **Schneller Károly:** Népesedéspolitika. — Többtermelés. Sárospatak. 1922. 59. l.
5. **Sztehlo Zoltán:** Papyrologiai dolgozatok. Sárospatak. 1922. 15. l.
6. **Bruckner Győző:** Madarász Viktor művészete történelmi megvilágításban. Pécs. 1923. 32. l.
7. **Hacker Ervin:** Két büntetőjogi dolgozat. Pécs. 1923. 13. l.
8. **Schneller Károly:** Születési arány és vallásfelekezet. Pécs. 1923. 39. l.
9. **Sztehlo Zoltán:** A teljesítésről a papyrusok alapján. Pécs. 1923. 27. l.
10. **Bruckner Győző:** A Mikulás-kultusz eredete és jelentősége. Pécs. 1924. 10. l.
11. **Hacker Ervin:** Bevezetés a büntetőjog bölcseletébe. Pécs. 1924. 38. l.
12. **Henszelmann Aladár:** A bédaganatok megkülönböztető kórismézése. Pécs. 1924. 12. l.
13. **Obetkó Dezső:** Dolgozatok a perjog köréből. Pécs. 1924. 20. l.
14. **Schneller Károly:** A csecsemőhalandóság mérése. Pécs. 1924. 18. l.
15. **Sztehlo Zoltán:** A társas háztulajdon kérdéséhez. Pécs. 1924. 12. l.
16. **Bruckner Győző:** A Thököly család késmárki magánföldesurasága. Pécs. 1925. 84. l.
17. **Hacker Ervin:** A világháború hatása a kriminalitásra. Pécs. 1925. 28. l.

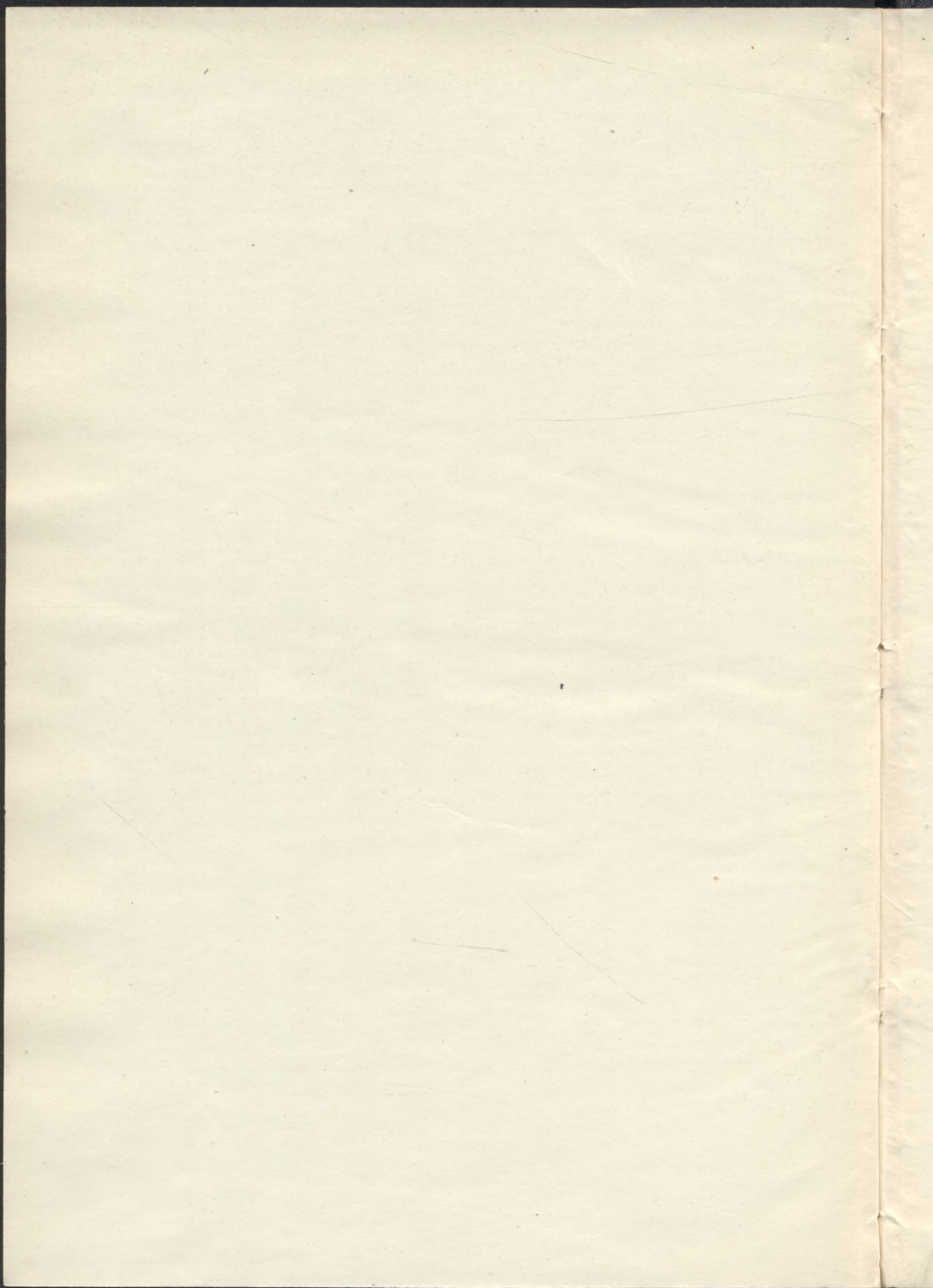

18. **Henszelmann Aladár:** Az orvosi gondolkodásról. Pécs. 1925. 10. l.
  19. **Schneller Károly:** Magyarország városi és vidéki népessége. Pécs. 1925. 136. l.
  20. **Szontagh Vilmos:** A törvényhatósági bizottság ujjászervezése az általános közigazgatási reform keretében. Pécs. 1925. 25. l.
  21. **Sztehlo Zoltán:** Két dolgozat a római kötelmi jogból. Pécs. 1925. 23. l.
  22. **Zsedényi Béla:** Az alkotmányjogi reformok politikai problémái. Pécs. 1925. 53. l.
  23. **Horváth Ödön:** Bredeczky Sámuel élete 1772—1812. Pécs. 1925. 37. l.
  24. **Réz Mihály:** A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. Pécs. 1925. 25. l.
  25. **Eöttevényi Olivér:** Nemzetiségi törvényünk és a kisebbségi szerződések. Pécs. 1925. 24. l.
  26. **Erekly István:** A közigazgatási jog kialakulása Franciaországban. Pécs. 1925. 42. l.
  27. **Moór Gyula:** A szocializmusról. Pécs. 1925. 15. l.
  28. **Putnoki Béla:** Igazságszolgáltatásunk a céhek idejében. 1925. 25. l.
-

1942 MAR. -1

